

eISSN 2413-9009

TRAEKTORIÂ NAUKI

International Electronic Scientific Journal

Vol. 5, No 7, 2019

AGRIS

CAB Abstract

CEEOL

CEJSH

Dialnet

DOAJ

East View's Universal Database

EBSCO

FSTA®

Index Copernicus

RePEc

Russian Science Citation Index

CNKI Scholar

Ulrich's Periodical Directory

pathofscience.org

TRAEKTORIĀ NAUKI = PATH OF SCIENCE**Vol. 5 No 7 2019**

Founded in August 2015. Publishing monthly.

Publisher	Altezero, s.r.o. & Dialog 4B, Južná trieda, Košice mestská časť Juh, 04001, Slovak Republic Ph.: (421) 905-38-36-97.
Founders:	Altezero, s.r.o., 4B, Južná trieda, Košice mestská časť Juh, 04001, Slovak Republic Publishing Center "Dialog", 2 Club Street, Solonitsevka, 62370, Ukraine

The journal is abstracted in the following international databases: AGORA, AGRIS, AiritiLibrary, Baidu Scholar, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CAB Abstract, Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Food Science and Technology Abstracts, Index Copernicus (ICV 2017 = 100,0), Google Scholar, J-Gate, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa, ResearchBib, Russian Science Citation Index (IF RSCI 2017 = 0.142), ScienceOpen, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Türk Eğitim İndeksi, Ulrichsweb Global Serials Directory, WorldCat.

Editor in Chief:	Kataev A., PhD (Economics), Ass. Prof.
Editorial Board:	Aksenova E., PhD (Techniques), Ass. Prof. Ananchenko K., PhD (Physical Education and Sport), Ass. Prof. Bobro N., PhD (Sociology), Ass. Prof. Bolotnaya O., PhD (Economics), Ass. Prof. Holoborodko K., Doctor of Science (Language), Prof. Golubov A., PhD (Law), Ass. Prof. Zaytseva M., Doctor of Science (Arts), Prof. Zelenskaya L., Doctor of Science (Education), Prof. Kolos N., Doctor of Science (Chemistry), Prof. Komir L., PhD (Economics), Ass. Prof. Malenko E., Doctor of Science (Language), Prof. Oberemok S., PhD (Economics), Ass. Prof. Palchyk O., PhD (Agricultural Science), Ass. Prof. Panfilova A., Doctor of Science (Pharmacy), Prof. Podrigalo L., Doctor of Science (Medicine), Prof. Rogovoy A., PhD (Economics), Ass. Prof. Skrynkovskyy R., PhD (Economics), Ass. Prof. Horoshev A., PhD (History), Ass. Prof. Shatrovskiy A., PhD (Biology), Ass. Prof.
Editorial office 1:	4B, Južná trieda, Košice mestská časť Juh, 04001, Slovak Republic
Editorial office 2:	2 Club Street, Solonitsevka, 62370, Ukraine E-mail: editor@pathofscience.org. Site: http://pathofscience.org

The journal is an international open-access, peer-reviewed electronic journal created to fully and promptly meet the information needs of the society in the knowledge gained in the course of research and development, research and design, design and technology and production activities of scientists and experts.

The journal publishes original research papers, review articles and short communications papers in the fields of Social, Technical, Natural sciences and Humanities. The scope of problems of articles is not limited.

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be barred by the authors. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in the articles published.

TABLE OF CONTENTS

SECTION "LAW"

Sviatoslav Antoniuk

The Court and the Lawyer in Ukraine: the Realities of Today and the Problems of Ethics of Relationship	1001
[Суд і адвокат в Україні: реалії сьогодення та проблеми етики взаємовідносин] (Language – Ukrainian)	1014

SECTION "CHEMISTRY"

Idris Misau Muhammad, Abdulwadud Yusuf Abdulkarim, Sagir Adamu

Characterization of Doum Palm Seed Kernel as Natural Sorbent for Metal Ions Removal from Gombe Ternary Wastewater	2001
(Language – English)	2008

Olumide Olu Olubajo, Osha Ade Odey, Basiru Abdullahi

Potential of Orange Peel Ash as a Cement Replacement Material	2009
(Language – English)	2019

SECTION "PHILOSOPHY"

Tetiana Drozdova

Populism and Democracy	3001
[Популізм і демократія] (Language – Ukrainian)	3009

SECTION "HISTORY"

Larisa Yepik, Eduard Semeshyn

Price Policy and Fighting Against the Private Market as a Cause of the 1932-1933 Holodomor	4001
[Цінова політика і боротьба із приватним ринком як причини голодомору 1932-33 pp.] (Language – Ukrainian)	4012

Суд і адвокат в Україні: реалії сьогодення та проблеми етики взаємовідносин

The Court and the Lawyer in Ukraine: the Realities of Today and the Problems of Ethics of Relationship

Святослав Антонюк¹
Sviatoslav Antoniuk

¹ Lviv University of Business and Law
99 Kulparkivska Street, Lviv, 79021, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.48-1](https://doi.org/10.22178/pos.48-1)

JEL Classification: K40

Received 10.06.2019
Accepted 20.07.2019
Published online 31.07.2019

Corresponding Author:
antoniuk.sviatoslav1@ukr.net

© 2019 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Анотація. У статті досліджено існуючі проблеми етики взаємовідносин (проблемні аспекти взаємодії і співпраці) між адвокатом та судом в Україні, виходячи з реалій сьогодення. А саме – 1) розкрито сутність взаємовідносин «суд – адвокат» в Україні; 2) проаналізовано норми законодавства України, що регулюють питання взаємовідносин (взаємодії і співпраці) між адвокатом та судом; 3) досліджено практичні аспекти взаємовідносин між адвокатом і судом з метою виявлення випадків недопустимої (неприпустимої) поведінки адвокатів, а також суду, у процесі здійснення правосуддя в Україні.

Сформульовано висновки і запропоновано рекомендації теоретичного та практичного характеру, зокрема такі:

1. На адвоката, так і на суддю, відповідно до Конституції України, покладено конституційний обов'язок захищати права, свободи і інтереси громадян людини і громадянина. Український законодавець здійснює правове регулювання взаємовідносин «суд – адвокат», насамперед, заснованих на необхідності дотримання принципу взаємної поваги між судом та адвокатом. Такий підхід повністю відповідає міжнародно-правовим (європейським) стандартам професійної діяльності як суду, так і адвокатів, зокрема у цивільному судочинстві України.

2. Сьогодні в Україні (на основі статистичних даних Центру політико-правових реформ) існують випадки неприпустимої (неприйнятної) поведінки, як суддями, так і адвокатами в судових процесах. Прояви недопустимої поведінки у взаємовідносинах «суд – адвокат» переважно (найчастіше) відбуваються з боку суду, які, зокрема, під час проведення судових засідань не завжди дотримуються принципу рівноправності учасників процесу.

3. За результатами аналізу динаміки чисельності злочинів щодо адвокатів в Україні (на основі матеріалів Національної асоціації адвокатів України) за 2013–2018 рр. (за ст.ст. 397–400 Кримінального кодексу України) можна стверджувати, що існує тенденція збільшення кількості випадків щодо порушення професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності в Україні, особливо при розгляді і вирішенні цивільних справ.

4. З метою підвищення професійного рівня діяльності адвоката необхідно (на основі міжнародно-правових стандартів адвокатської діяльності): 1) забезпечити належний захист професійних прав адвокатів в Україні (як необхідної умови адвокатської діяльності); 2) посилити рівень відповідальності адвоката перед клієнтом, за недотримання правил адвокатської етики тощо. Подані аспекти є основою для напрямів покращення професійної діяльності адвоката у цивільному судочинстві України.

Ключові слова: адвокат; суд; принцип взаємної поваги; адвокатська етика; суддівська етика; судочинство; дисциплінарна відповідальність; злочини щодо адвокатів; захист професійних прав адвокатів.

Abstract. The article studies the existing problems of ethics in relationship (problem aspects of interaction and cooperation) between a lawyer and a court in Ukraine, based on the present-day realities, namely: 1) the essence of the relationship "court – lawyer" in Ukraine is disclosed; 2) the norms of Ukrainian legislation, governing the issues of relationship (interaction and cooperation) between a lawyer and a court are analyzed; 3) the practical aspects of the relationship between a lawyer and a court are studied in order to identify the cases of inadmissible behavior of lawyers, as well as the court, in the process of administering justice in Ukraine.

The conclusions are formulated and recommendations of a theoretical and practical nature are proposed, in particular the following:

1. The lawyer and the judge, in accordance with the Constitution of Ukraine, have the constitutional obligation to protect the rights, freedoms and interests of citizens as a person and as a citizen. The Ukrainian legislator carries out the legal regulation of the relationship "court – lawyer", primarily based on the need to observe the principle of mutual respect between the court and the lawyer. Such an approach fully corresponds to international legal (European) standards of professional activity of both the court and lawyers, in particular in civil legal proceedings of Ukraine.

2. Today, in Ukraine (based on the statistical data of the Center for Political and Legal Reforms), there are cases of inadmissible (unacceptable) behavior, of both judges and lawyers in legal proceedings. Manifestations of inadmissible conduct in the relationship "court – lawyer" are mostly (most often) carried out by the court, which, in particular, during the court sessions do not always adhere to the principle of equality of participants in the process.

3. Based on the analysis of the dynamics of the number of crimes committed against lawyers in Ukraine (based on the materials of the National Association of Advocates of Ukraine) during 2013-2018 (under Articles 397-400 of the Criminal Code of Ukraine), it can be argued that there is a tendency to increase the number of cases concerning violation of the professional rights of lawyers and guarantees of advocacy in Ukraine, especially when considering and resolving civil cases.

4. In order to increase the professional level of the lawyer's activity, it is necessary (on the basis of international legal standards of advocacy): 1) to ensure adequate protection of the professional rights of lawyers in Ukraine (as a necessary condition for advocacy); 2) to increase the level of responsibility of the lawyer to the client, for non-compliance with the rules of lawyer's ethics, etc. The presented aspects are the basis for improving the professional activity of a lawyer in the civil legal process of Ukraine.

Keywords: lawyer; court; the principle of mutual respect; law ethics; judicial ethics; proceedings; disciplinary liability; crimes against lawyers; protection of the professional rights of lawyers.

ВСТУП

Сьогодні однією з актуальних проблем (ключових проблемних аспектів), з якою стикається адвокатська спільнота, на думку адвокатів в Україні, є проблема взаємовідносин «суд – адвокат» (або взаємовідносин адвоката із судом). Така актуальність і важливість дослідження цього аспекту, перш за все, виходячи з теоретико-правового аналізу юридичної (судової) практики в Україні та результатів досліджень [1, 2, 3, 4, 5, 6], обумовлена тим, що на ці (подані) інститути (адвокатуру, суд) покладено виконання (реалізацію) такої важливої конституційної функції держави (або

соціальної місії, яка делегована Україною), як захист прав людини і громадянина. Актуальність і доцільність також проявляється у тому, що в основі законодавства України у цьому напрямі (з огляду на взаємовідносини адвоката із судом), підтримуючи, зокрема думку В. Заборовського [2], З. Ромовської [5] та Р. Скриньковського [7], лежить необхідність дотримання принципу взаємної поваги один до одного (тобто між судом та адвокатом).

З огляду на це, дослідження питання про взаємовідносини між адвокатом і судом в Україні (під час здійснення судового провадження), виходячи з реалій сьогодення, є актуальним, досить важливим та доцільним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, зокрема праць В. Заборовського [2], В. Комарова [3], О. Косаренка [4], З. Ромовської [5], І. Трунова [8] та інших матеріалів за проблемою, свідчить про те, що в практичній діяльності (в процесі здійснення правосуддя в Україні) трапляються окремі випадки неприпустимої (неприйнятної) поведінки як адвокатів, так і суду. Водночас слід зазначити, що сьогодні залишається достатня кількість гострих дискусій (дискусійних питань) у цій сфері, що потребують додаткового вивчення і дослідження.

Метою статті є дослідження існуючих проблем етики взаємовідносин (проблемних аспектів взаємодії і співпраці) між адвокатом та судом в Україні, виходячи з реалій сьогодення.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Згідно ст. 6 Конституції України [9], державна влада в Україні поділяється на такі 3-и органи влади: 1) законодавчу; 2) виконавчу; 3) судову. Відповідно до положень, закріплених в Конституції України [9] та у відповідних (конкретних) законах України, органи влади (законодавчої, виконавчої та судової) здійснюють свою діяльність (або реалізують свої функції) згідно і виключно із покладеними на них повноваженнями. Цей (поданий) перелік поділу влади, на 3-и гілки, є вичерпним.

Тут доцільно також зазначити (коротко), що під владою (у загальному розумінні цього слова) слід розуміти, перш за все, можливість та здатність впливати на діяльність та поведінку людей [4, 10]. З огляду на це, у праці О. Косаренка [4] зазначено, що основними (ключовими) принципами реалізації влади є її повна єдність та неподільність. З цим твердженням автора [4] ми повністю погоджуємося.

Водночас встановлено, що сама влада як така (як складний соціальний феномен) не поділяється, проте включає систему конкретних функцій (або характеризується функціональним розмежуванням), через які (тобто функції) здійснюється (в різноманітних моделях) реалізація влади [4, 10]. В контексті цього варто наголосити і підкреслити, що згідно ст. 5 Конституції України [9] єдиним джерелом влади (в Україні) є її народ, який здійснює

владу як безпосередньо, так і через органи державної влади і органи місцевого самоврядування.

З огляду на вищевикладене, розкриваючи питання за темою дослідження, з'ясовано (остаточно), що судова влада в Україні – це, в першу чергу, незалежний вид влади (в системі влади), що охороняє право, здійснює правосуддя. Основна роль судової влади в Україні спрямована на стримування законодавчої та виконавчої влади (в межах дотримання права) за рахунок (або шляхом) здійснення: 1) конституційного нагляду; 2) судового контролю [4, 9].

Поряд з тим відомо, що як на адвоката [1, 6], так і на суддю, відповідно до ст. 55 Конституції України [9], покладено обов'язок захищати права, свободи і інтереси людини і громадянина – тобто виконувати соціальну місію, яка делегована державою [4, 10]. Звідси очевидно, підтримуючи думку В. Заборовського [2, 11], О. Косаренка [4] та З. Ромовської [5], що відносини (в судовому процесі) між адвокатом і судом повинні базуватися, насамперед, на повній взаємній повазі, наділеними відповідним (належним, високим) рівнем професіоналізму та моральності.

З урахуванням цього, коротко про головне (тезово) – про правосуддя в Україні згідно Конституції України (має найвищу юридичну силу) [9].

Так, відповідно до ст. 124 Конституції України [9] здійснення правосуддя в Україні перебуває виключно у компетенції судів (суддів). Суди (судді) не можуть делегувати свої функції іншим органам (державної влади, місцевого самоврядування). Їхні функції (тобто функції судів) також не можуть бути привласнені іншими органами влади чи посадовими особами. А також – юрисдикція судів в Україні поширюється (спрямована) на будь-яке кримінальне обвинувачення та на будь-який правовий спір (юридичний конфлікт); згідно закону дозволяється проводити досудовий порядок врегулювання спору [9].

Водночас, у ст. 127 Конституції України [9] зазначено, що судді здійснюють правосуддя. Судді не можуть: 1) займатися політичною діяльністю; 2) мати відношення (належати) до певних політичних партій та профспілок. А також не мають права працювати в інших оплачуваних сферах діяльності, за винятком

творчої, наукової чи викладацької сфери [9]. Що стосується ролі і місця українського народу у судовому процесі (судочинстві), то у Конституції України (ст. 124) [9] чітко визначено – народ бере пряму (безпосередню) участь у здійсненні (або реалізації процесу) правосуддя, у встановленому законом порядку, виключно через присяжних.

Поряд з тим, із змісту Конституції України впливає, що судоустрій в Україні визначається законом. Основними принципами побудови судоустрою в Україні є принципи територіальності і спеціалізації. Процеси утворення (формування), реорганізації та ліквідації суду відбуваються лише згідно закону. Проекти закону до Верховної Ради України про утворення, реорганізацію та ліквідацію суду може вносити тільки Президент України. Представлення і обґрунтування таких проектів включають фахові поради (консультації) Вищої ради правосуддя в Україні з правових питань [9].

Стаття 125 Конституції України вказує на те, що у системі судоустрою України найвищим судом є Верховний Суд. Згідно із законами в Україні можуть діяти і вищі спеціалізовані суди. Існують також адміністративні суди, до компетенції яких належить забезпечення захисту прав, свобод і інтересів особи (осіб) у сфері публічно-правових відносин. В Україні не можуть створюватися надзвичайні і особливі суди. Судді повинні володіти державною (українською) мовою, бути компетентними та добросовісними [9].

Згідно ст. 129-1 Конституції України рішення, ухваленого у суді, є обов'язковим до виконання. Ухвалюється рішення суддею іменем України. Контролює процес виконання ухваленого рішення суд. А процес виконання (реалізації) ухваленого у суді рішення (відповідно до порядку, визначеного законом) забезпечується державою [9].

Водночас необхідно відмітити, що основні (головні) засади судочинства в Україні, які приведені у ст. 129 Конституції України [9], ґрунтуються на таких аспектах:

- 1) рівність перед законом та судом всіх учасників судового процесу;
- 2) забезпечення справедливого процесу доведення вини;

3) свобода надання доказів і змагальність сторін у судовому процесі (судочинстві) та доведення переконливості у суді;

4) підтримання публічності обвинувачення прокурором у суді;

5) надання права на захист обвинуваченому;

6) публічність судового процесу і його фіксування відповідними технічними засобами;

7) прийнятні (розумні) терміни (строки) розгляду судом справи;

8) надання права на апеляцію справи і у встановлених законом випадках – права на оскарження рішення, ухваленого судом;

9) обов'язковість ухвалення судового рішення тощо [9].

Тут варто також зауважити, що відповідно до ст. 129 Конституції України процес судочинства в Україні здійснюється суддею як самостійно, так і може здійснюватися судом присяжних або колегією суддів. У випадку виявлення і встановлення неповаги до суду (судів) або до судді (суддів) винних осіб може бути притягнуто до певного (конкретного) виду юридичної відповідальності [9].

Крім цього, відповідно до ст. 126 Конституції України [9] і Законів України важливою гарантією діяльності суддів (щодо здійснення правосуддя) є забезпечення їм незалежності та недоторканності. Забороняється також будь-яким способом впливати (або чинити тиск) на суддю. Поряд з тим, суддів не можна притягувати до відповідальності за судові рішення, які ухвалені ними, окрім випадків, коли ними вчинено злочин чи дисциплінарний проступок.

Поряд з тим, на основі аналізу ст. 126 Конституції України [9] з'ясовано, що серед основних підстав звільнення суддів з посади є: 1) здійснення значного дисциплінарного проступку чи грубого або систематичного ігнорування обов'язками, які суперечать статусу суддів; 2) порушення обов'язку щодо підтвердження законності джерел надбання майна.

У підсумках (про головне щодо про правосуддя в Україні згідно Конституції України [9]) доцільно також зазначити, що згідно ст. 1 загальних положень Кодексу суддівської етики (від 22.02.2013 р.) [12], суддя має бути прикладом неухильного дотримання закону та принципу верховенства права. А також – з

метою підвищення якісного рівня довіри суспільства до чесної, незалежної та справедливої судової системи України суддя повинен, в першу чергу, дотримуватися присяги судді та високих стандартів поведінки. В цьому контексті на особливу увагу заслуговують результати досліджень Р. Падалки, представлених у праці [13].

В контексті цього, на особливу увагу також заслуговує чинний Кодекс суддівської етики [12] (щодо поведінки судді під час здійснення правосуддя), в якому зазначено, що свої професійні обов'язки суддя повинен виконувати незалежно, керуватися власною оцінкою доказів (на основі фактів), а також справедливо розглядати справи у суді, не звертаючи при цьому уваги на впливи зовнішнього оточення, різноманітні загрози, втручання чи публічну критику. Суддя повинен проявляти відповідні якості під час ведення судового процесу, такі як ввічливість, тактовність, повага, витримка тощо. На момент здійснення правосуддя суддею не повинна допускатися неповага до раси, національності, статі, політичних поглядів, соціального становища чи релігії людини. Також не повинна допускатися неповага з боку інших осіб, що беруть участь у судовому процесі (при розгляді справи) [12].

Отже, ключовими параметрами сприйняття суспільством судової влади в Україні є справедливість судових рішень, належний рівень доступності та ефективності правосуддя. При тому, авторитетність суду, підтримуючи думку авторів [2, 3, 4, 14], у першу чергу, залежить від судді.

Що стосується професійної діяльності адвоката у системі відносин «суд – адвокат» в Україні (щодо здійснення захисту прав людини), включати результати попередніх досліджень [1, 6], то тут очевидно, що правове підґрунтя забезпечує ряд нормативно-правових актів та документів, які створюють (формують) відповідну (конкретну) систему законодавства про адвокатуру і адвокатську діяльність [1, 4].

Так, аналіз правових норм, які зафіксовані (представлені, закріплені) у Правилах адвокатської етики (від 09.06.2017 р.) [15], дає можливість зробити висновок про те, що адвокатська діяльність здійснюється на принципах, які містяться в загальних положеннях чинного законодавства України про адвока-

туру та адвокатську діяльність [16], а також доповнені і конкретизовані цими Правилами [15], виходячи із цілей і завдань та специфіки адвокатської діяльності в Україні.

Поряд з тим варто відмітити, що згідно Правил адвокатської етики [15] до основних принципів (адвокатської етики), яких повинен (зобов'язаний) дотримуватися адвокат у своїх відносинах із судом, а також з іншими учасниками судового процесу (судового провадження), відносять: 1) принцип дотримання законності; 2) принцип незалежності і свободи адвоката та доміантності (пріоритету) інтересів клієнта у відносинах адвоката із судом; 3) принцип чесності, порядності та конфіденційності під час виконання професійних обов'язків адвоката в суді.

З огляду на це, доцільно погодитися з думкою В. Заборовського [11], що розкриття змісту вищезазначених принципів відбувається переважно (здебільшого) шляхом нормативного визначення певного (конкретного) кола діянь, які спрямовані на певну обмеженість або повну заборону вчинення окремих дій адвоката в його взаємовідносинах із судом. Звідси очевидно і зрозуміло, що ст.ст. 41–45 Правил адвокатської етики [15], виходячи з вимог чинного процесуального законодавства [17], про судоустрій і статус суддів [18], законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність [16] та іншого законодавства України, що регламентують поведінку учасників судового процесу (під час здійснення судочинства), визначено, які діяння (конкретні дії) адвоката можуть бути кваліфіковані судом (під час судового провадження) як недотримання або порушення адвокатом правил адвокатської етики (етичних аспектів поведінки адвоката), що в подальшому може:

- 1) стати наслідком (результатом дії причини) застосування до нього певних (визначених) заходів дисциплінарного впливу;
- 2) бути притягнуто його до дисциплінарної відповідальності (в порядку та з підстав, передбачених Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [16]) [11, 19, 20, 21].

Крім того, тут необхідно також приділити особливу увагу ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [16], в якій зазначено, що адвокату забороняється: 1) здійснювати адвокатську діяльність, що

суперечить правам, свободам і законним інтересам клієнтів; 2) розголошувати інформацію (адвокатську таємницю) у власних цілях без згоди на це клієнта; 3) діяти всупереч волі клієнта, за винятком (крім) випадків, які засвідчують самообмову клієнта; 4) відмовлятися від надання правничої (правової) допомоги, за винятком випадків, установлених законодавством.

Поряд з тим, на основі аналізу законодавчих положень притягнення адвоката до відповідальності (в контексті виявлення особливостей його діяльності у цивільному судочинстві України) [22], встановлено, що специфіка притягнення адвокатів, які здійснюють професійну діяльність (на незалежній основі) на території України, до дисциплінарної відповідальності (як основного виду юридичної відповідальності адвоката) регламентується в основному (переважно) нормами Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [16], які потребують вдосконалення в частині:

- 1) уточнення підстав і строків притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності;
- 2) розширення існуючого переліку дисциплінарних стягнень.

Водночас варто зазначити, що адвокат під час здійснення своєї діяльності (на професійній незалежній основі) [1, 6], крім Правил адвокатської етики [15], повинен (зобов'язаний) також дотримуватися вимог чинного процесуального законодавства, які, як правило, юридично закріплені і є правовими нормами процесуальних кодексів.

Так, ч. 3 ст. 216 Цивільного процесуального кодексу України [17] (надалі – ЦПК України) передбачено, що учасники судового (цивільного) процесу, включаючи адвоката (як процесуального представника у суді) при наданні правничої (правової) допомоги клієнту, а також інші особи, які присутні в залі суду (під час судового засідання), зобов'язані: 1) беззаперечно виконувати розпорядження головуєчого (судді); 2) додержуватися в судовому засіданні (під час розгляду справи) встановленого (чітко визначеного) порядку та правил здійснення цивільного судочинства, а також утримуватися від будь-яких дій, включаючи спроби у будь-якій формі і/або будь-які приводи, що можуть свідчити (свідчать) про явну (очевидну) зневагу до суду (суддів)

або встановлених (визначених) у суді певних (конкретних) правил. Крім цього, на цих осіб (присутніх у залі судового засідання) також поширюються інші обов'язки, зокрема – повинні встати під час заслуховування рішення суду або під час надання пояснень, певних показань, консультацій, висновків, а також коли входить і виходить суд тощо (ч. 1 ст. 216 ЦПК України [17]). Також адвокат (як процесуальний представник у суді) має враховувати і дотримуватись положення ч. 1 ст. 44 ЦПК України [17], відповідно до якого особи (учасники судового процесу, їхні представники) зобов'язані (повинні) добросовісно (без зловживання): 1) користуватися своїми процесуальними правами; 2) виконувати процесуальні обов'язки. Права та обов'язки учасників судового процесу (або учасників справи) закріплені у ст. 43 ЦПК України [17]. Тут слід відмітити, що в усіх чинних (діючих) процесуальних кодексах України закріплено подібні норми.

На основі ретельного аналізу вказаних вище норм можна стверджувати, що український законодавець здійснює правове регулювання взаємовідносин «адвокат – суд», насамперед, заснованих на необхідності дотримання принципу взаємної поваги між судом та адвокатом. Такий підхід, на нашу думку, є надзвичайно важливим, актуальним та доцільним, а також повністю відповідає міжнародно-правовим (європейським) стандартам професійної діяльності як суду, так і адвокатів, зокрема у цивільному судочинстві України, виходячи з того, що на суд та адвокатуру покладється виконання конституційної функції держави щодо захисту прав людини і громадянина. Водночас з'ясовано, що питання (окремі аспекти) про міжнародно-правові стандарти, які регулюють професійну діяльність адвокатів в Україні, потребують додаткового вивчення та теоретичного і практичного дослідження (або правового аналізу). Це дасть можливість виокремити основні аспекти позитивного практичного досвіду у даному напрямі і запропонувати реальні рекомендації (пропозиції) щодо підвищення професійного рівня діяльності адвоката, зокрема у цивільному судочинстві України в найближчій перспективі.

Крім цього, як свідчить сучасна юридична практика в Україні, в даному випадку необхідно також врахувати те, що сьогодні (в практичній площині, у судовій практиці) іс-

нують випадки неприпустимої (неприйнятної) поведінки, як суддями, так і адвокатами в судових процесах.

Встановлено, що впродовж останніх років в Україні, на жаль, прояви недопустимої поведінки переважно (найчастіше) спостеріга-

ються з боку суддів. На основі аналізу судової практики у 2017 р. (щодо притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності) з'ясовано, що у 2017 р. Вища рада правосуддя прийняла 7911 рішень у дисциплінарних провадженнях (рис. 1, 2) [4, 23, 24].

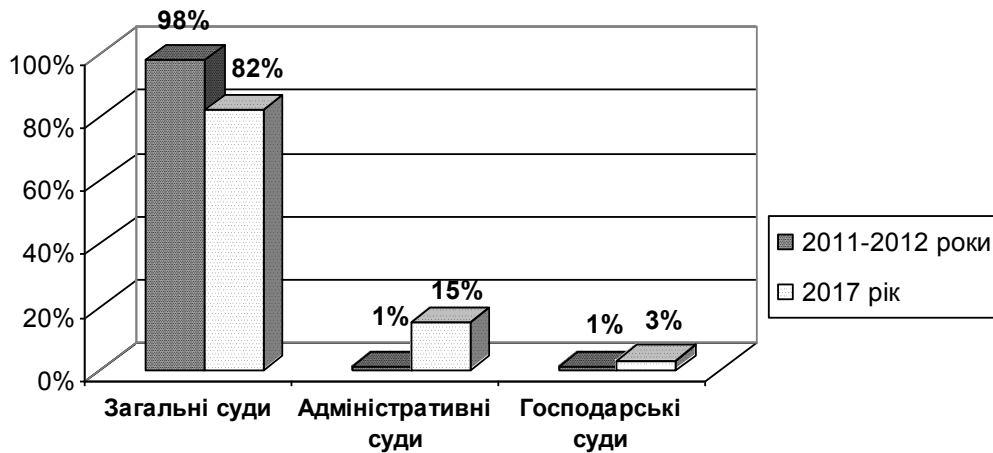

Рисунок 1 – Відсоток суддів, які притягнуті до дисциплінарної відповідальності (за спеціалізацією) в Україні за 2011–2012 рр. та 2017 р. (матеріали Центру політико-правових реформ) [23]

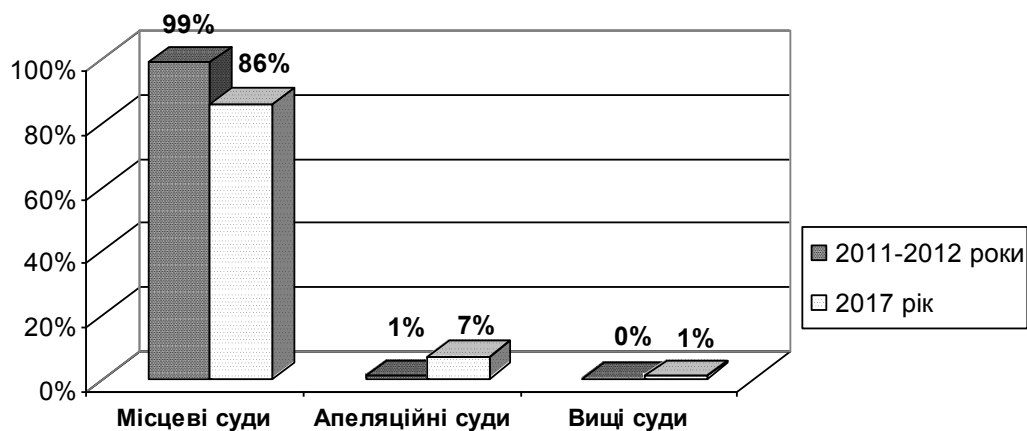

Рисунок 2 – Відсоток суддів, які притягнуті до дисциплінарної відповідальності (за рівнем суду) в Україні за 2011–2012 рр. та 2017 р. (матеріали Центру політико-правових реформ) [23]

З урахуванням цього та враховуючи результати досліджень [4, 23, 24], тут варто відмітити думку І. Трунова [8] про те, що: « ... При бажанні активні дії адвоката, що з певних (яких-небудь) причин не влаштовують можновладців або суддю, можна піднести як правову та (або) морально-етичну складову проступку, заперечення проти незаконних дій суду – як негідну (неприпустиму) поведінку, а прохання про занесення до протоколу заперечень – як сперечання із суддею та неповагу

до суду» (І. Трунов [8], дослівний переклад з російської мови на українську).

Подане твердження (думка) І. Трунова [8] підтверджується фактами у правозастосовній практиці судів і кваліфікаційно-дисциплінарних комісій в Україні, які, зокрема, представлені у Єдиному державному реєстрі судових рішень [25], окремі з яких наведені у праці В. Заборовського [11]. Наприклад, ухвала Верховного Суду України від 19.11.2008 р. (у справі № 6-14094св08) [26],

постанова Апеляційного суду Харківської області від 28.11.2012 р. (у справі № 2014/2753/2012) [27], рішення Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури при Кабінеті Міністрів України від 06.07.2012 р. № VI/16-824 [28], Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду 12.03.2019 р. (у справі № 813/2887/18) [29], ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 08.04.2019 р. (у справі № 522/19513/18) [30] і т. д.

Водночас доцільно також зазначити (на основі Звіту про порушення прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності в Україні за 2013–2018 рр. [31]), що за період з 2013 р. (дата початку функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань – ЄРДР [32]) по 2018 р. за ст.ст. 397–400 Кримінального кодексу

України (надалі – КК України) [33] було внесено відомості (інформацію, дані) про вчинення кримінальних правопорушень щодо адвокатів до ЄРДР 1162 рази, а саме (з них): 1) за ст. 397 КК України [33] (втручання в діяльність захисника чи представника) – 876; 2) за ст. 398 КК України [33] (погроза або насильство щодо захисника чи представника) – 247; 3) за ст. 399 КК України [33] (умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника) – 31; 4) за ст. 400 КК України [33] (посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з професійною діяльністю, пов'язаною з наданням правничої (правової) допомоги) – 8; рис. 3, 4 [31, 32].

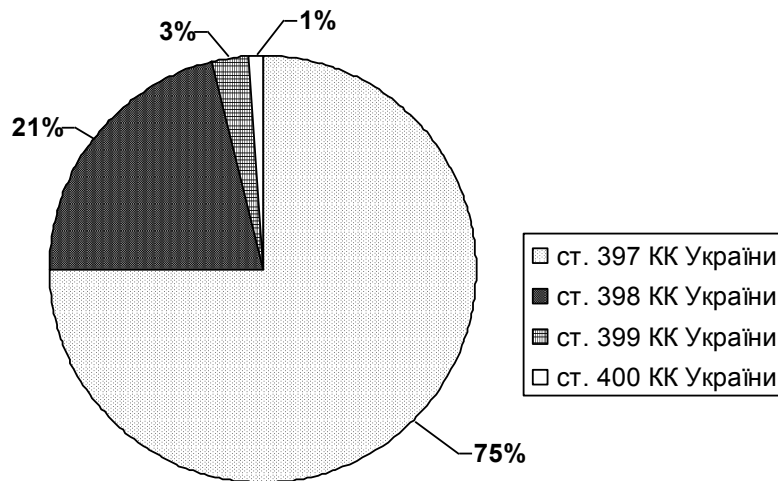

Рисунок 3 – Відсоток злочинів щодо адвокатів в Україні (за статтями Кримінального кодексу України) за 2013–2018 рр. (матеріали Національної асоціації адвокатів України) [31]

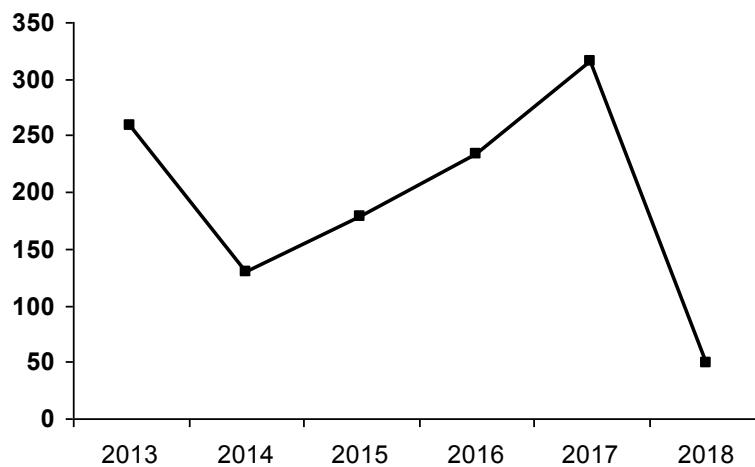

Рисунок 4 – Загальна динаміка кількості злочинів щодо адвокатів в Україні (за ст.ст. 397–400 Кримінального кодексу України) за 2013–2017 рр. та I квартал 2018 р. (матеріали Національної асоціації адвокатів України) [31]

Поряд з тим, на основі аналізу динаміки чисельності злочинів щодо адвокатів в Україні (рис. 4) за 2013–2018 рр. (за ст.ст. 397–400 КК України [33]) встановлено, що існує тенденція збільшення кількості випадків щодо порушення професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності в Україні, особливо при розгляді і вирішенні цивільних справ. На думку адвокатів (щодо вищезазначених випадків), суди в Україні здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, завжди на боці закону, правди та справедливості, однак існують окремі (конкретні) випадки маніпуляцій з боку адвокатів у даному напрямі (щодо порушень їх прав) на основі штучного створення, виходячи із корисливих мотивів.

З огляду на це, підтримуючи думку І. Колесникова [34], необхідно наголосити, що посилення рівня захисту прав адвокатів в Україні є досить вагомим аспектом, оскільки саме адвокати здійснюють професійний захист прав людини, а належне забезпечення права людини на захист, на юридичну допомогу є ключовим (фундаментальним) принципом права на справедливий суд. Крім цього, на основі аналізу юридичної практики (на сучасному етапі розвитку України), зокрема за матеріалами [25, 32, 35, 36, 37, 38], доцільно також зазначити, що використання процесуальних прав (учасниками справи) не повинно: 1) перешкоджати суду у встановленні істини; 2) порушувати права інших учасників судового процесу.

Звідси очевидно, що з метою підвищення професійного рівня діяльності адвоката, зокрема у цивільному судочинстві України, необхідно виокремити проблемні аспекти та надати пропозиції щодо: 1) захисту професійних прав адвокатів в Україні (як необхідної умови адвокатської діяльності); 2) посилення відповідальності адвоката перед клієнтом, за недотримання правил адвокатської етики тощо – на основі міжнародно-правових стандартів адвокатської діяльності. Все це необхідно врахувати в напрямках покращення професійної діяльності адвоката як процесуального представника у цивільному судочинстві України.

Отже, виходячи із приведених досліджень, можна констатувати, що сьогодні в судовій практиці України у взаємовідносинах між адвокатом та судом сторони (як учасники судо-

вого процесу) не завжди дотримуються принципу взаємної поваги один до одного. На основі аналізу за проблемою можна також стверджувати, що прояви недопустимої (неприйнятної) поведінки у взаємовідносинах «суд – адвокат» переважно (найчастіше) відбуваються з боку суду. Фактично суди в Україні, які мають забезпечувати відповідний (належний) контроль за дотриманням адвокатами правил адвокатської етики [15], самі, в окремих випадках, є порушниками правил (кодексу) професійної етики суду [12] та принципу взаємної поваги між судом та адвокатом. Такої думки дотримується також В. Заборовський [2, 11].

Водночас показовим є те, що чинний Кодекс суддівської етики (від 22.02.2013 р.) [12], який планують оновити, нараховує лише 20 статей, тоді як Правила адвокатської етики (від 09.06.2017 р.) [15] налічує 70 статей. В контексті цього, на особливу увагу заслуговує думка О. Косаренка [4], який зазначає: «... Виходить, що до етики адвоката висувається значно більше вимог, ніж до етики судді, і це при тому, що адвокат порівняно із суддею не наділений владою» [4].

Поряд з тим з'ясовано, що окремі судді в Україні під час проведення судових засідань також не завжди дотримуються: 1) принципу рівноправності учасників процесу; 2) положення про те, що суддя не уособлює судову владу як таку (владу у прямому розумінні слова), а є особою, яка уповноважена державою, на здійснення правосуддя [2, 11, 39]. Тому таку владу (судову) така особа (суддя) має застосовувати лише в тих випадках, коли це вимагає виключно Конституція України [9] та закони України, а не тоді, коли адвокат (як процесуальний представник) чи клієнт, з тих чи інших причин, не подобається.

ВИСНОВКИ

На основі результатів досліджень (щодо судової практики в Україні та проблемних аспектів взаємовідносин адвоката із судом), представлених у статті, можна зробити такі висновки:

1. Відповідно до Конституції України здійснення правосуддя в Україні перебуває виключно у компетенції судів. Ключовими параметрами сприйняття суспільством судової влади в Україні є справедливість судових рі-

шень, належний рівень доступності та ефективності правосуддя. При тому, авторитетність суду, у першу чергу, залежить від судді. Суддя має бути прикладом неухильного дотримання закону, принципу верховенства права та високих стандартів поведінки. Як на адвоката, так і на суддю, відповідно до Конституції України, покладено обов'язок захищати права, свободи і інтереси людини і громадянина – тобто виконувати соціальну місію, яка делегована державою.

2. Адвокатська діяльність в Україні здійснюється на принципах, які містяться в загальних положеннях чинного законодавства України про адвокатуру та адвокатську діяльність, а також доповнені і конкретизовані Правилами адвокатської етики, які затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України від 09.06.2017 р., виходячи із цілей і завдань та специфіки адвокатської діяльності в Україні.

3. Український законодавець здійснює правове регулювання взаємовідносин «суд – адвокат», насамперед, заснованих на необхідності дотримання принципу взаємної поваги між судом та адвокатом. Такий підхід повністю відповідає міжнародно-правовим (європейським) стандартам професійної діяльності як суду, так і адвокатів, зокрема у цивільному судочинстві України, виходячи з того, що на суд та адвокатуру покладається виконання конституційної функції держави щодо захисту прав людини і громадянина.

4. Сьогодні в Україні (на основі статистичних даних Центру політико-правових реформ) існують випадки неприпустимої (неприйнятною) поведінки, як суддями, так і адвокатами в судових процесах. Прояви недопустимої поведінки у взаємовідносинах «суд – адвокат» переважно (найчастіше) відбуваються з боку суду. Окремі судді в Україні під час проведен-

ня судових засідань не завжди дотримуються принципу рівноправності учасників процесу. Фактично суди, які мають забезпечувати відповідний (належний) контроль за дотриманням адвокатами правил адвокатської етики, самі, в окремих випадках, є порушниками правил (кодексу) професійної етики суду (суддівської етики) та принципу взаємної поваги між судом та адвокатом.

5. За результатами аналізу динаміки чисельності злочинів щодо адвокатів в Україні (на основі матеріалів Національної асоціації адвокатів України) за 2013–2018 рр. (за ст. 397–400 Кримінального кодексу України) можна стверджувати, що існує тенденція збільшення кількості випадків щодо порушення професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності в Україні, особливо при розгляді і вирішенні цивільних справ. В даній ситуації суди в Україні здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, завжди на боці закону, правди та справедливості, однак існують окремі (конкретні) випадки маніпуляцій з боку адвокатів у даному напрямі (щодо порушень їх прав) на основі штучного створення, виходячи із корисливих мотивів.

6. З метою підвищення професійного рівня діяльності адвоката, зокрема у цивільному судочинстві України, необхідно (на основі міжнародно-правових стандартів адвокатської діяльності):

1) забезпечити належний захист професійних прав адвокатів в Україні (як необхідної умови адвокатської діяльності);

2) посилити рівень відповідальності адвоката перед клієнтом, за недотримання правил адвокатської етики тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Antoniuk, S. (2019). Lawyer as a Subject of Providing Legal Assistance to a Client on a Professional, Independent basis. *Path of Science*, 5(5), 4001–4016. doi: [10.22178/pos.46-6](https://doi.org/10.22178/pos.46-6)
2. Zaborovskyi, V. (2015). *Okremi problemi aspektu vzaiemodii advokata iz sudom* [Some problematic aspects of the relationship with court and lawyer]. *Visegrad Journal on Human Rights*, 2, 104–108 (in Ukrainian)
[Заборовський, В. (2015). Окремі проблеми аспекти взаємодії адвоката із судом. *Visegrad Journal on Human Rights*, 2, 104–108].
3. Komarov, V. (Ed.). (2008). *Problemy teorii ta praktyky tsyvilnoho sudochynstva* [Problem theories and practices of civil suicide]. Kharkiv: Kharkiv yurydychnyi.

- [Комаров, В. (Ред.). (2008). *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства*. Харків: Харків юридичний].
4. Kosarenko, O. (2011). *Sud i advokat: problemy etyky vzaiemovidnosyn* [Court and lawyer: problems of ethics of relationships]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*, 3(22), 189–196 (in Ukrainian)
[Косаренко, О. (2011). Суд і адвокат: проблеми етики взаємовідносин. *Вісник Академії адвокатури України*, 3(22), 189–196].
 5. Romovska, Z. (2013). *Sud i advokat: problemy spivpratsi* [A court and a counsel: problems of cooperation]. *Advokat*, 1, 6–9 (in Ukrainian)
[Ромовська, З. (2013). Суд і адвокат: проблеми співпраці. *Адвокат*, 1, 6–9].
 6. Antoniuk, S. (2019). The Principle of Professionalism of a Lawyer as the Basis for Providing Qualified Legal Assistance to a Client in Civil Legal Proceedings of Ukraine. *Path of Science*, 5(6), 1001–1011. doi: <http://dx.doi.org/10.22178/pos.47-1>
 7. Kovaliv, M., Yesimov, S., Kramar, R., ... Skrynkovskyy, R. (2017). Prospects for Reforming the Organizational and Legal Mechanism for Ensuring Human and Civil Rights and Freedoms. *Path of Science*, 3(10), 6001–6008. doi: [10.22178/pos.27-7](https://doi.org/10.22178/pos.27-7)
 8. Trunov, I. (2006). I zashhitniku nuzhna zashhita [And the defender needs protection]. *Domashnij advokat*, 2. Retrieved June 1, 2019, from <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1231917> (in Russian)
[Трунов, И. (2006). И защитнику нужна защита. *Домашний адвокат*, 2. Актуально на 01.06.2019. URL: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1231917>].
 9. Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine] (Ukraine), 28 June 1996. Retrieved April 1, 2019, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (in Ukrainian)
[Конституція України (Україна), 28 червня 1996 р. Актуально на 01.04.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>].
 10. Honcharenko, V. (2006). *Kontseptualni pytannia pravovoi reformy v Ukraini* [Conceptual issues of legal reform in Ukraine]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*, 5, 20–29 (in Ukrainian)
[Гончаренко, В. (2006). Концептуальні питання правової реформи в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*, 5, 20–29].
 11. Zaborovskyy, V. (2015). *Deiaki praktychni aspekty vzaiemovidnosyn advokata iz sudom (v aspekti dii pryntsypu proporsiiinosti)*. *Porivnialno-analitychne pravo*, 3, 250–253 (in Ukrainian)
[Заборовський, В. (2015). Деякі практичні аспекти взаємовідносин адвоката із судом (в аспекті дії принципу пропорційності). *Порівняльно-аналітичне право*, 3, 250–253].
 12. *Kodeks suddivskoi etyky* (Ukraine), 22 February 2013. Retrieved June 1, 2019, from <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001415-13> (in Ukrainian)
[Кодекс суддівської етики (Україна), 22 лютого 2013. Актуально на 01.06.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001415-13>].
 13. Padalka, R. (2017). *Verkhovenstvo prava yak osnovopolozhnyi pryntsyp prava* [Rule of law as a fundamental principle of law] (Doctoral thesis), Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova. Kyiv (in Ukrainian)
[Падалка, Р. (2017). *Верховенство права як основоположний принцип права* (Автореферат кандидатської дисертації), Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ].
 14. Luspenyk, D. D. (2005). *Zastosuvannia novel TsK i TsPK Ukrainy v sudovii praktytsi* [Application of the novelties of the Central Committee and the Central Committee of Ukraine in court practice]. Kharkiv: Kharkiv yurydychnyi (in Ukrainian)
[Луспенник, Д. Д. (2005). *Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці*. Харків: Харків юридичний].

15. Pravyla advokatskoi etyky [Rules of law ethics] (Ukraine), 09.06.2017. Retrieved April 1, 2019, from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17> (in Ukrainian)
[Правила адвокатської етики (Україна), 09.06.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17>].
16. Pro advokaturu ta advokatsku diialnist [On the Bar and Legal Practice] (Ukraine), 05 July 2012, No 5076-VI. Retrieved April 1, 2019, from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (in Ukrainian)
[Про адвокатуру та адвокатську діяльність (Україна), 05 липня 2012, № 5076-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>].
17. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Civil Procedural Code of Ukraine] (Ukraine), 18 March 2004, No 1618-IV. Retrieved April 1, 2019, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (in Ukrainian)
[Цивільний процесуальний кодекс України (Україна), 18 березень 2004, № 1618-IV. Актуально на 01.04.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>].
18. [Pro sudoustrii i status suddiv (Ukraine), 02 June 2016, No 1402-VIII. Retrieved June 1, 2019, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (in Ukrainian)
[Про судоустрій і статус суддів (Україна), 02 червень 2016, № 1402-VIII. Актуально на 01.06.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>].
19. Honcharenko, V. S. (2017). *Osoblyvosti dystsyplinarnoi vidpovidalnosti advokata inozemnoi diialnosti v Ukraini* [Features of disciplinary liability of a foreign advocate in Ukraine]. *Visnyk Kryminalnoho sudochynstva*, 2, 165–172 (in Ukrainian)
[Гончаренко, В. С. (2017). Особливості дисциплінарної відповідальності адвоката іноземної діяльності в Україні. *Вісник Кримінального судочинства*, 2, 165–172].
20. Savchenko, A. V. (2013). *Rehuliuвання dystsyplinarnoi vidpovidalnosti advokata v Ukraini v ramkakh intehtratsii z YeS* [Regulation of disciplinary responsibility of lawyers in Ukraine within the framework of integration with the EU]. *Chasopys Akademii advokatury Ukrainy*, 4, 1–6 (in Ukrainian)
[Савченко, А. В. (2013). Регулювання дисциплінарної відповідальності адвоката в Україні в рамках інтеграції з ЄС. *Часопис Академії адвокатури України*, 4, 1–6].
21. Zaborovskiy, V. V. (2015). *Dystsyplinarnyi postupok yak pidstava dystsyplinarnoi vidpovidalnosti advokata* [Disciplinary action as a basis for a lawyer's disciplinary responsibility]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho naukovooho universytetu*, 31(3), 115–118 (in Ukrainian)
[Заборовський, В. В. (2015). Дисциплінарний поступок як підстава дисциплінарної відповідальності адвоката. *Науковий вісник Ужгородського наукового університету*, 31(3), 115–118].
22. Vyshcha kvalifikatsiino-dystsyplinarna komisiia advokatury. (2019). *Zakonodavchi polozhennia prytiahnennia advokata do vidpovidalnosti*. Retrieved June 1, 2019, from <https://vkdk.org/informatsiya-dlya-skarzhnikiv> (in Ukrainian)
[Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури. (2019). *Законодавчі положення притягнення адвоката до відповідальності*. Актуально на 01.06.2019. URL: <https://vkdk.org/informatsiya-dlya-skarzhnikiv>].
23. Sereda M., Kuibida R., & Smaliuk R. (2018). *Dystsyplinarna praktyka Vyshchoi rady pravosuddia shchodo suddiv*. Retrieved June 1, 2019, from <http://pravo.org.ua/img/books/files/1531838958practice.pdf> (in Ukrainian)
[Середа М., Куйбіда Р., & Смалюк Р. (2018). *Дисциплінарна практика Вищої ради правосуддя щодо суддів*. Актуально на 01.06.2019. URL: <http://pravo.org.ua/img/books/files/1531838958practice.pdf>].
24. Kuibida R., & Sereda M. (2013). *Dystsyplinarna vidpovidalnist suddiv v Ukraini: problemy zakonodavstva i praktyky*. Kyiv: FOP Moskalenko O. M. (in Ukrainian)
[Куйбіда Р., & Середа М. (2013). *Дисциплінарна відповідальність суддів в Україні: проблеми законодавства і практики*. Київ: ФОП Москаленко О. М.].

25. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen (2019). Retrieved April 1, 2019, from <http://www.reyestr.court.gov.ua> (in Ukrainian)
[Єдиний державний реєстр судових рішень. (2019). Актуально на 01.04.2019. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>].
26. Verkhovnyi Sud Ukrainy. (2008). Ukhvala vid 19.11.2008 r. u spravi No 6-14094sv08. Retrieved June 1, 2019, from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2484685> (in Ukrainian)
[Верховний Суд України. (2008). Ухвала від 19.11.2008 р. у справі № 6-14094св08. Актуально на 01.06.2019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2484685>].
27. Apeliatsiyni sud Kharkivskoi oblasti. (2012). Postanova vid 28.11.2012 r. u spravi No 2014/2753/2012. Retrieved June 1, 2019, from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28053828> (in Ukrainian)
[Апеляційний суд Харківської області. (2012). Постанова від 28.11.2012 р. у справі № 2014/2753/2012. Актуально на 01.06.2019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28053828>].
28. Vyshcha kvalifikatsiina komisiia advokatury pry Kabineti Ministriv Ukrainy. (2019). Rishennia vid 06.07.2012 r. No VI/16-824. Retrieved June 1, 2019, from <http://vkdkka.org/doc-1965> (in Ukrainian)
[Вища кваліфікаційна комісія адвокатури при Кабінеті Міністрів України. (2019). Рішення від 06.07.2012 р. № VI/16-824. Актуально на 01.06.2019. URL: <http://vkdkka.org/doc-1965>].
29. Vosmyi apeliatsiyni administratyvnyi sud. (2019). Postanova vid 12.03.2019 r. u spravi No 813/2887/18. Retrieved June 1, 2019, from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80414483> (in Ukrainian)
[Восьмий апеляційний адміністративний суд. (2019). Постанова від 12.03.2019 р. у справі № 813/2887/18. Актуально на 01.06.2019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80414483>].
30. Prymorskyi raionnyi sud m. Odesy. (2019). Ukhvala vid 08.04.2019 r. (u spravi No 522/19513/18) . Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81012218> (in Ukrainian)
[Приморський районний суд м. Одеси. (2019). Ухвала від 08.04.2019 р. (у справі № 522/19513/18) . Актуально на 01.06.2019. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81012218>].
31. Natsionalna asotsiatsiia advokativ Ukrainy. (2018). *Zvit pro porushennia prav advokativ ta harantii advokatskoi diialnosti v Ukraini za 2013–2018 rr.* [Report on violation of the rights of lawyers and guarantees of advocacy in Ukraine for 2013-2018]. Retrieved June 1, 2019, from [https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/UNBA_Zahyst_Adv_2018_UKR_WEB\(1\).pdf](https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/UNBA_Zahyst_Adv_2018_UKR_WEB(1).pdf) (in Ukrainian)
[Національна асоціація адвокатів України. (2018). *Звіт про порушення прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності в Україні за 2013–2018 рр.* Актуально на 01.06.2019. URL: [https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/UNBA_Zahyst_Adv_2018_UKR_WEB\(1\).pdf](https://unba.org.ua/assets/uploads/news/zvity/UNBA_Zahyst_Adv_2018_UKR_WEB(1).pdf)].
32. Prosecutor General's Office of Ukraine. (2019). Yedynyi reiestr dosudovykh rozsliduvan. Retrieved June 1, 2019, from <https://erdr.gp.gov.ua/erdr/erdr.web.system.LoginPage.cls> (in Ukrainian)
[Генеральна прокуратура України. (2019). Єдиний реєстр досудових розслідувань. Актуально на 01.06.2019. URL: <https://erdr.gp.gov.ua/erdr/erdr.web.system.LoginPage.cls>].
33. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [The Criminal Code of Ukraine] (Ukraine), 05 April 2001, No 2341-III. Retrieved April 1, 2019, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (in Ukrainian)
[Кримінальний кодекс України (Україна), 05 квітня 2001, № 2341-III. Актуально на 01.04.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>].
34. Kolesnykov, I. (2018, September 30). Reforma advokatury – pid prezidenta chy dlia liudei? [Advocacy reform - under the president or for people?] *EconomistUA*. Retrieved June 1, 2019, from <https://economistua.com/reforma-advokaturi-pid-prezidenta-chi-dlya-lyudej> (in Ukrainian)

- [Колесников, І. (2018, Вересень 30). *Реформа адвокатури – під президента чи для людей?* EconomistUA. Актуально на 01.06.2019. URL: <https://economistua.com/reforma-advokaturi-pid-prezidenta-chi-dlya-lyudej>].
35. Government Office for Coordination of European and Euro-Atlantic Integration. (2019). *Zvit pro Vykonannia uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Soiuzom u 2016 rotsi* [Report on the implementation of the Association Agreement between Ukraine and the European Union in 2018]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/zviti-pro-vikonannya/zvit-pro-assotsiatsiyu-2016.pdf> (in Ukrainian)
[Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції. (2019). *Звіт про Виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у 2016 році*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/zviti-pro-vikonannya/zvit-pro-assotsiatsiyu-2016.pdf>].
36. Government Office for Coordination of European and Euro-Atlantic Integration. (2019). *Zvit pro Vykonannia uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Soiuzom u 2017 rotsi* [Report on the implementation of the Association Agreement between Ukraine and the European Union in 2018]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/pro-vikonannya-ugodi-pro-asotsiatsiyu-mizh-ukrainoyu-ta-evropeyskim-soyuzom-za-2017-rik.pdf> (in Ukrainian)
[Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції. (2019). *Звіт про Виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у 2017 році*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/pro-vikonannya-ugodi-pro-asotsiatsiyu-mizh-ukrainoyu-ta-evropeyskim-soyuzom-za-2017-rik.pdf>].
37. Government Office for Coordination of European and Euro-Atlantic Integration. (2019). *Zvit pro Vykonannia uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Soiuzom u 2018 rotsi* [Report on the implementation of the Association Agreement between Ukraine and the European Union in 2018]. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/AA_report-UA.pdf (in Ukrainian)
[Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції. (2019). *Звіт про Виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у 2018 році*. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/AA_report-UA.pdf].
38. Kolesnik, R. (2009). "Chastnik" na schast'e: o sluchajah, pri kotoryh postanovlenie chastnogo opredelenija v otnoshenii advokatorov neumestno ["Private trader" for good luck: about cases in which the ruling of a private determination in relation to lawyers is inappropriate]. *Juridicheskaja praktika*, 3(578). Retrieved June 1, 2019, from <https://pravo.ua/articles/chastnik-na-schaste> (in Russian)
[Колесник, Р. (2009). «Частник» на счастье: о случаях, при которых постановление частного определения в отношении адвокатов неуместно. *Юридическая практика*, 3(578). Актуально на 01.06.2019. URL: <https://pravo.ua/articles/chastnik-na-schaste>].
39. Fursa, S. (2006). *Advokatura Ukrainy* [Advocacy of Ukraine]. Kyiv: Vydavets Fursa S. Ya. (in Ukrainian)
[Фурса, С. (2006). *Адвокатура України*. Київ: Видавець Фурса С. Я.].

Characterization of Doum Palm Seed Kernel as Natural Sorbent for Metal Ions Removal from Gombe Ternary Wastewater

Idris Misau Muhammad¹, Abdulwadud Yusuf Abdulkarim¹, Sagir Adamu²

¹ *Abubakar Tafawa Balewa University*

Dass road, P. M. B. 0248, Bauchi, 740272, Nigeria

² *Ahmadu Bello University*

Zaria, 810211, Nigeria

DOI: [10.22178/pos.48-2](https://doi.org/10.22178/pos.48-2)

LCC Subject Category: [QD1-65](#)

Received 28.06.2019

Accepted 25.07.2019

Published online 31.07.2019

Corresponding Author:

Idris Misau Muhammad

idrismisau@gmail.com

© 2019 The Authors. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Abstract. Water pollution is one of the major challenges in cities and industrialized areas of the world. The effluent from Gombe ternary wastewater pollutes the surrounding waters thereby constituting health threat to the populace within its vicinity. In view of the above, a bio-sorption study of zinc and lead ions from Gombe ternary wastewater using doum palm seed kernel was carried out. The wastewater was characterized and was found to contain 0.03 mg/l lead metal ion and 0.81 mg/l zinc ion. The doum palm kernel bio-sorbent was obtained after oil extraction from the seed and processed as contained in the method mentioned in this paper. The kernel residue was characterized for functional groups using FTIR, surface morphology using SEM, surface area using BET, and elemental composition using XRF. The results indicated that the doum palm kernel is harmless, and possesses functional groups on its surface, which may be substituted with the metallic ions present in the wastewater. This gives the kernel the ability to adsorb positively charged ions on its surface by simple chemisorption. This mechanism is supported by the rough surface observed in the scanning electron microscopy. Adsorption and desorption of nitrogen was made at STP and the curve indicated very high correlation of close to unity. The surface area measured by multi BET method was recorded as 13.464 m²/g. This value is not high enough to adsorb metals by physical adsorption.

Keywords: Doum palm; kernel; characterization; zinc; lead; chemisorption.

INTRODUCTION

The pollution of water resources due to the disposal of heavy metals has been causing worldwide concern. The main sources of these metals are mining, metallurgical, chemical manufacturing, tannery, battery manufacturing industries, fossil fuel, the modern chemical industry is based largely on catalysts, many of which are metals or metal compounds, production of plastics, such as polyvinyl chloride, involves the use of metal compounds, particularly as heat stabilizers, etc. The effects of heavy metals such as copper, zinc, mercury, chromium and cadmium on human health have been investigated extensively. Zinc is one of these heavy metals which is considered as toxic materials if it exceeds the acceptable level. Its oxide is widely used as a white pigment in paints, and as a catalyst in the manufacture of rubber. Zinc waste causes environmental and public health problems. Although humans can handle proportionately large concentrations of

zinc, excess zinc can be harmful. The free zinc ion in solution is highly toxic to plants, invertebrates, and even vertebrate fish. Excess amount of zinc may cause zinc toxicity which leads to a severe hemolytic anemia, liver and kidney damages; vomiting and diarrhea are possible symptoms [23]. The consumption of fruit juices stored in galvanized cans has resulted in mass parrot poisonings with zinc [4].

Leather manufacture is a water-intensive process and generates a significant volume of liquid and solid waste. Only about 50 % of the raw hide collagen ends up as finished leather whereas only about 20 % of the large number of chemicals used in the process is absorbed by leather [7]. Typically, one ton of wet salted hide generates about half a ton of solid wastes (of different dry matter content) and almost as much of sludge dewatered to about 30 % of dry matter content. Untreated liquid, solid and air emissions generated by the tanning industry can thus pose a se-

rious threat to the environment, particularly to surface and ground water. Lower production costs because of lower wage levels and less stringent environmental protection laws are considered the primary factors responsible for relocation of the tanning industry to the South during the last 2-3 decades [6].

Water is a very vital substance to all natural and anthropogenic activities. It regenerates and shape, oceans, seas, rivers, lakes and forests, becoming part of the identity of environments and landscapes and of paramount importance for the development of ecosystems and human life [11]. Water is a vital resource needed for the sustenance of life including aquaculture. Living organisms requires water for existence, growth and proliferation. Furthermore, water is also essential for socioeconomic development and maintenance of the ecosystem. As such, water is an important component of all living things. Interestingly, nearly 70 % of the earth is occupied by water including fresh, brackish and marine [13]. Basically, water exist in the form of solid (ice), fluids (vapor and liquid). Besides the usefulness of water to living organisms, it has found applications in several areas including industries, agriculture, transportation, energy and domestic uses. Water is a natural resource of fundamental importance. It supports all forms of life and creates jobs and wealth in the water sector, tourism, recreation and fisheries. Without water life as it exists on our planet is impossible. 97.5 % of water on the earth is salt water, leaving only 2.5 % as fresh water of which over two thirds is frozen in glaciers and polar ice caps. The remaining unfrozen fresh water is mainly found as groundwater, with only a small fraction present above the ground or in the air. Freshwater is a renewable resource, yet the world's supply of clean, fresh water is steadily decreasing. Water demand already exceeds supply in many parts of the world, and as world population continues to rise at an unprecedented rate, many more areas are expected to experience this imbalance in the near future [1, 25].

Water pollution is a major problem for the environment and can negatively affect the sustainability of water resources. Coagulation-flocculation is an important unit operation for the primary treatment of wastewater whereas activated carbon is a secondary treatment for wastewater. Coagulation removes dissolved and colloidal substances in wastewater by overcoming the interparticle repulsive energy barrier by

simply increasing the ionic strength and destabilizes colloids by neutralizing the forces that keep them apart. Flocculation occurs through the bridging between particles to form larger flocs for sedimentation to take place natural coagulants have been proven to be effective in treating wastewater. Today, the prime concern of the environmental engineers is how to lower the coagulants and flocculants cost and to improve the characteristics of the produced sludge for safe utilizing. Aloe Vera can be promoted as a good natural flocculant in surface water for the removal of turbidity [17].

Zinc is one of the trace elements that occur in organisms, mainly in the liver, kidneys and in the bones. The metabolism of zinc and of other elements is subject to hormonal regulation with participation of glycol-corticoids, insulin and catecholamine. Also, zinc transformations are aided by interleukin-1, related with the immune system, inflammatory conditions and stress [18]. Its most important function is participation maintaining the activity of numerous enzymes which determine the proper course of physiological processes. The human body contains approximately 2.3 g zinc, and it has a dietary value as a trace element. Its functions involve mainly enzymatic processes and DNA replication. The human hormone insulin contains zinc, and it plays an important role in sexual development. Minimum daily intake is 2-3 g, this prevents deficiencies. The human body only absorbs 20-40 % of zinc present in food, consequently many people drink mineral water rich in zinc. Symptoms of zinc deficiencies are tastelessness and loss of appetite. Children's immune systems and enzyme systems may be affected. Higher zinc application appears to protect people from cadmium poisoning. Zinc may also decrease lead absorption. The relation copper/zinc in the human body is an important characteristic. One may also absorb zinc overdoses. This does not occur very regularly. Symptoms include nausea, vomiting, dizziness, colic, fevers and diarrhea and mostly occur after intake of 4-8 g of zinc. Intake of 2 g of zinc sulphate at once cause acute toxicity leading to stomach aches and vomiting. Strikingly, zinc belongs to the same elemental group in the periodic chart as cadmium and mercury, which are both toxic. Examples of zinc-related health effects also include mucous membrane infection from zinc chloride (lethal dose 3-5 g), and zinc vitriol poisoning (lethal dose 5 g). Lead is very poisonous. It can damage kidneys, male reproductive sys-

tem, liver, lungs, spleen, bone marrow, and bone. It may cause anemia, and possibly affect the memory [12]. The effects of lead on adults are generally reversible, but not for children under six years of age. Lead intake can affect a child's mental and physical growth, and learning ability. A particular concern is water used for formula fed infants as it can contribute 40–60 % of an infant's lead intake [12].

Many physicochemical methods for heavy metal removal from aqueous solution have been developed. These methods include precipitation, resin chelation, electrochemical deposition, reverse osmosis, ion exchange, coagulation and solid-phase extraction [19]. These techniques however, have disadvantages such as incomplete metal removal, high reagent and energy requirements and generation of toxic sludge.

The environmental pollution is becoming the most challenging threat to the human beings as a result of rapid industrialization and growth population throughout the world. Mostly the areas situated around industrial belts are under stress due to the continuous disposal of the untreated wastes from the various industries. The quality of water is continuously deteriorating due to addition of toxic as well as colored effluents from various industries [15]. There are many types of wastewaters that pollute the environment especially the aquatic ecosystem. Textile wastewater, industry used water, landfill leachate, ternary wastewater, and oily wastewater are the examples that causes pollution to the environment [14]. Ternary wastewater also contains high BOD and COD value, suspended solids and toxic compounds. Colored wastewaters or ternary wastewaters also introduce the potential danger to human being through the process of bioaccumulation [14]. Wastewater discharge from chemical industries contain high amount of heavy metals such as Cr, Cu, Cd, Ni, As, Pb, Hg, and Zn which are hazardous to the environment [14]. The introduction of chemicals into the environment by human activities can represent a serious risk to environmental and human health. The Chemical Abstract Service database at present includes more than 33 million organic and inorganic substances and over 59 million sequences. This database is updated daily and, on average, approximately 4000 new substances are added each day [16]. Therefore, it is important to remove heavy metals from the waste stream. The removal of heavy metals from industrial effluents is a field of research that has attracted increasing

attention from the scientific community as the quest for green chemistry takes center stage. Heavy metals in wastewaters are hazardous to the environment and therefore their removal before waste water discharge is apparent [19]. These substances are stable and persistent environmental contaminants since they are non-biodegradable [19]. Chromium is one of the toxic metals often found in effluents discharged from industries involved in paints, pigments, dyes, textiles, leather tanning, electroplating, metal finishing, nuclear power plants and chromate preparation. Chromium can exist in several oxidation numbers but only chromium (III) and chromium (VI) are stable enough to occur in the environment. The hexavalent form is more toxic than the trivalent one.

The continuous discharge of contaminated water into a body of water and soil prevents their capability for self-purification. Thus, the organic and inorganic compounds in wastewater must be eliminated by specific treatments [22]. The process type and sequence depend on the origin of wastewater and the destination and/or the use it will have. The wastewater characterization is also essential for an adequate design of efficient treatment technologies. The treatment of industrial wastewaters is more complex than sewage wastewater, and therefore often requires tertiary/advanced treatment. Heavy metals released to environment have continuously increasing trends as a result of industrial activities and technological developments, which is a significant threat to the environment and public health due to their toxicity, accumulation in food chain and persistence in nature. Toxic heavy metal ions introduced to the aquatic streams by means of various industrial activities viz. mining, refining ores, fertilizer industries, tanneries, batteries, paper industries, pesticides, etc. [5]. Several episodes due to heavy metal contamination in aquatic environment have increased the awareness about the heavy metal toxicity. Moreover, high intakes of these metals can cause liver, kidney and pancreas damage [5].

Contamination of aquatic environments by acidic drainage and associated toxic metals is a widespread problem in watersheds affected by hard-rock mining. Adverse effects of acidity and associated toxic metals on aquatic ecosystems may extend far downstream from sources of acidic drainage [6]. Water quality and the risk to waterborne diseases are critical public health concern in many developing countries. It observed

that close to a billion people most living in the developing world do not have access to safe and adequate water. Most water sources in developing countries are polluted by both organic and chemical pollutants which include heavy elements [8].

Heavy metal contamination of aquatic ecosystem has long been recognized as a serious problem, it may have lethal effect on ecological balance of recipient environment and diversity of aquatic organism. Water is a finite resource that is very essential for human existence, agriculture and industry. Without doubt, inadequate quantity and quality of water supply have serious impact on water resources management and environmental sustainability [9]. National Pollutant Discharge Elimination System (NPDES) permit development at the Savannah River Site (SRS), limits for Zn were proposed based on a simplified "recalculation" method. The recalculation was performed in 2007 resulting in a proposed limit for Zn of 153.2 µg/l [10].

Rapid industrialization and development released excessively heavy metals into the environment. Industries such as mining, metal plating and battery manufacturing, result in the release of heavy metals to aquatic ecosystem. Hence, it is important to remove heavy metal from the waste stream [20].

Toxicity of stream water was associated with elevated concentrations of several dissolved metals, especially zinc and copper. Laboratory tests demonstrated that dissolved zinc was highly toxic to amphipods, less toxic to fathead minnows, and least toxic to brook trout, *Salvelinus fontinalis*, and the predominant fish species in the Animas River watershed study area. Significant toxic effects of zinc on early life stages of brook trout occurred at concentrations of 960 µg/l or greater [6].

Interestingly, the present study tries to address the polluting effect of Gombe ternary wastewater using doum palm seed kernel which is also a waste contributing nothing to the environment when thrown other than litter.

METHODOLOGY

Ternary wastewater was obtained from Gombe and fully analyzed physically and chemically. The analysis on the effluent water from the ternary for the presence of heavy metals was made using

atomic adsorption spectrophotometer (AAS). All other water parameters were measured using DR2000 spectrophotometer. Sorption study was conducted using 6-cell jar test kit under batch study. Doum palm seed was obtained and processed from Gombe. FTIR Spectroscopy was used to determine the frequency changes in the functional groups in the doum palm sample. The spectra were collected using Shimadzu FTIR-8400S equipped with diffuse reflectance accessory within the range of 400–4000 cm⁻¹. The samples were ground in an agate pestle and mortar. A small amount of sample was transferred to diffuse reflectance rods in the form of thin film. The samples were dried for 6 h in a heating oven. With regard to recording the spectra, 16 scans and 8 cm⁻¹ resolutions were applied in accordance with [1]. The background obtained from a scan of empty rod was automatically subtracted from the sample spectra. All spectra were plotted using the same scale on the absorbance axis. The surface area and pore analysis was made using V-Sorb 2800P surface area and Porosimetry Analyzer. This was made at ambient temperature and the sample was degassed at 100 °C using nitrogen. Surface morphology of the material was determined using scanning electron microscope (SEM) at 15kV-mapping and 5000 magnifications.

RESULTS AND DISCUSSION

Table 1 presents the result obtained for the analysis of Gombe ternary effluent. The concentrations of zinc and lead in the wastewater effluent are 0.81 and 0.03 milligram per liter respectively. This may be harmful to aquatic life, and may have a long term accumulative effect on humans.

Table 1 – Values of heavy metals detected in Gombe Ternary effluent using AAS

No	Metal detected	Concentration (mg/l)
1.	Lead	0.03
2.	Zinc	0.81
3.	Copper	1.10
4.	Iron	0.50
5.	Manganese	0.40
6.	Calcium	28.1
7.	Potassium	26.0
8.	Magnesium	19.7

Different measured quantities of the processed doum palm seed kernel (DPSK) powder was charged into each of the 6-cell jar test apparatus and stirred for 30 minutes. The following results were obtained as presented in Table 2.

Table 2 – Result of batch sorption study on Gombe Ternary effluent using (dpsk) at 30 minutes' contact under variable dosage

Dosage (ppm)	Metal concentration (mg/l)	
	Zinc	Lead
0	0.81	0.03
167	0.07	0
334	0.06	0
500	0.03	0
668	0.01	0
835	0	0

Table 3 presents the result obtained when time was varied at constant speed and optimum dosage.

Table 3 – Effect of time on zinc removal from Gombe Ternary wastewater at room temperature

Zinc conc. (mg/l)	Time (min.)	Zinc removal (%)
0.81	0	0
0.5	32	38
0.24	40	70
0.08	48	90

Table 4 presents the effect of temperature on zinc removal from Gombe Ternary wastewater.

Table 4 – Effect of temperature on zinc removal from Gombe Ternary wastewater

Temperature (°C)	Zinc conc. (mg/l)	Zinc uptake (mg/l)	Zinc removal (%)
25	0.81	0	0
30	0.65	0.16	20
40	0.2	0.61	75
45	0.08	0.73	90
50	0	0.81	100

Figure 1 presents the FT-IR spectrum of doum palm kernel.

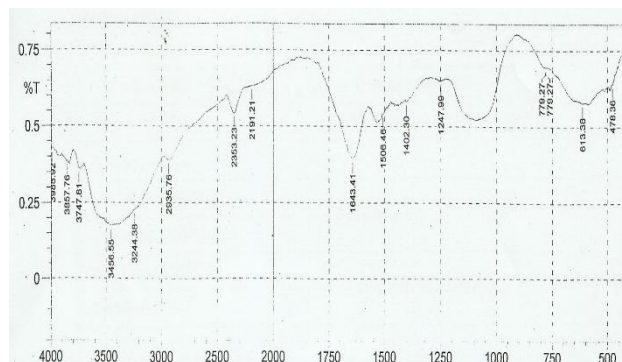

Figure 1 – FT-IR spectrum of Doum Palm Seed kernel

The FTIR Spectroscopy is an important analytical technique which detects the vibration characteristics of chemical functional groups in a molecule. On interaction of an infrared light with the matter, chemical bonds will stretch, contract and bend. As a result, chemical functional group tends to absorb infrared radiation in a specific wavelength range regardless of the structure of the rest of the molecule. Based on these principles, effect of pre-treatment on the surface functional groups of doum palm kernel was adequately studied in the range of 400–4000 cm^{-1} as shown in Figure 1.

FTIR analysis for doum palm kernel was taken before any uptake of pollutant. The main functional groups present on surface of doum palm kernel were amino, carboxylic, phosphate and carbonyl. The spectra of the kernel showed peaks at 3747.81, 3456.55 cm^{-1} which resulted from presence of hydroxyl group and NH stretching respectively, while peak at 3244.38 cm^{-1} resulted from presence of ammonium ion on the surface. Peak at 2191.21 cm^{-1} resulted from the presence of medial alkyne $\text{C}\equiv\text{C}$ (acetylenic compounds). The spectra showed the presence of olefinic alkene group in the structure of the kernel as it depicts a peak at 1643.41 cm^{-1} . Aromatic ring stretching of $\text{C}=\text{C}-\text{C}$ group resulted when the spectra showed a peak at 1506.46 cm^{-1} . The peak at 1402.30 cm^{-1} indicates the presence of phenol or tertiary alcohol OH bend. The C-C bond stretch resulting from aryl skeletal vibration has a peak at 1247.99 cm^{-1} . An indication of the presence of aliphatic chloro compounds showed a peak at 779.27 cm^{-1} . Alkyne C-H bend has peak at 613.38 cm^{-1} while alcohol OH out of plane depicts its peak at 478.36 cm^{-1} . The presence of OH- ion on the surface will have a good chemisorption ability between the surface and the Zn^{2+} from the ternary wastewater.

Adsorption and desorption of nitrogen at standard temperature and pressure (STP) was performed using and data plotted using linear isotherms as presented in Figure 2.

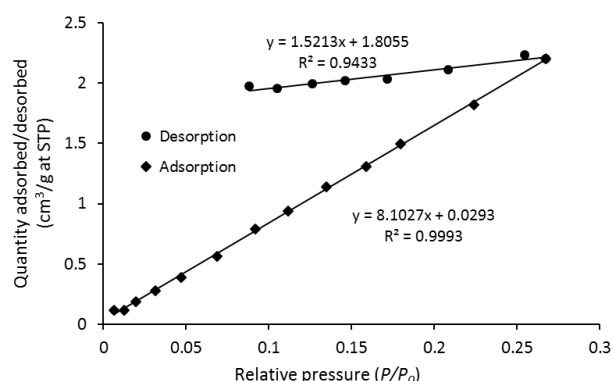

Figure 2 – Linear isotherm plot for nitrogen adsorption/desorption at STP on Doum Palm kernel

The volume adsorbed and desorbed correlated very well with both R^2 close to 1. The surface area was measured using multi BET method. The surface area by this method was found to be $13.46 \text{ m}^2/\text{g}$ while the surface area by Langmuir technique $31.25 \text{ m}^2/\text{g}$.

Scanning electron microscopy (SEM) analysis was performed to study the morphology of the adsorbent material. The samples were mounted on brass stubs using double-sided adhesive tape. SEM photographs were taken with a scanning electron microscope at various magnifications. The working distance of 12.5 mm was maintained, and the images were collected at an acceleration voltage of 5 kV while using a secondary electron detector. The scanning Electron Microgram which depicts the surface morphology of doum palm kernel was made as shown in Figure 3.

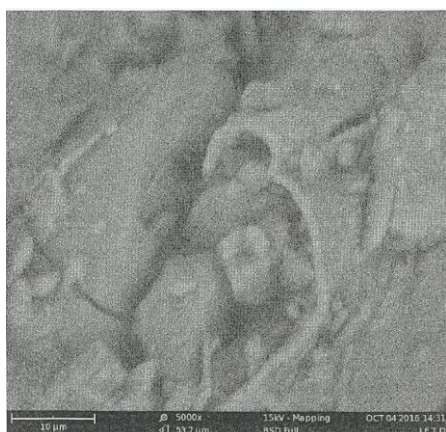

Figure 3 – Scanning Electron Microgram of doum palm kernel

SEM microgram showed asymmetric pores that were rough and cylinders on the surface of the doum palm kernel before ion adsorption. These cylinders seem to be composed of multicellular tubes bound together by lignin. The rough surface of the doum palm kernel can improve the interaction with metal ions. This conform very well with [3] and [21] who studied the adsorption of Cu^{2+} on date palm trunk fiber.

In X-ray fluorescence (XRF) spectrometry, the characteristic spectral line radiation emitted by the analyte is measured to determine the concentration of elements in a given sample [24]. From the spectroscopy results, doum palm kernel was found to contain oxides of the following metals as presented in Table 4.

Table 4 – Elemental Composition of Doum Palm Kernel as Measured by Xrf

No	Elements	Composition (%)
1.	P	7.3
2.	S	3.6
3.	K	43.4
4.	Ca	13.2
5.	Ti	0.2
6.	Mn	1.5
7.	Fe	2.0
8.	Ni	0.4
9.	Cu	0.9
10.	Se	4.0
11.	Mo	2.0
12.	Ag	18.0
13.	Ba	0.4
14.	Re	3.1
	Total	100

CONCLUSION

Doum palm seed kernel was successfully processed and characterized using FTIR for functional groups present, SEM for surface morphology, multi BET for surface area, and XRF for elemental composition. Sorption of lead and zinc ions were made simultaneously using batch adsorption technique on Gombe ternary wastewater and was found suitable in removing all the lead and part of the zinc present. The result of the FTIR indicated that doum palm kernel is anionic in nature and hence adsorb positively charged ions present by chemisorption. The elemental composition of doum palm seed indicated its harmless properties. The chemical composition of Gombe ternary wastewater indicated 0.03 mg/l lead (Pb), and 0.81 mg/l zinc (Zn).

Effect of dosage, time and temperature on lead and zinc biosorption were investigated. It was found out that at the available metal concentrations, lead has an optimum dosage of 167 mg/l whereas 835 mg/l was the optimum for zinc. When time was taken into consideration, the

available lead in the wastewater sample was removed in less than 30 minutes while 90 % of zinc was removed in 48 minutes at room temperature. When temperature was varied, 100 % zinc removal was achieved at 50 °C.

REFERENCES

1. Agboinghale, F. (2014). *Studies on the Use of Orange Peel for Adsorption of Congo Red Dye From Aqueous Solution. Computing, Information Systems, Development Informatics & Allied Research Journal*, 5(4), 37–44.
2. Ajmal, M., Hussain Khan, A., Ahmad, S., & Ahmad, A. (1998). Role of sawdust in the removal of copper(II) from industrial wastes. *Water Research*, 32(10), 3085–3091. doi: 10.1016/s0043-1354(98)00067-0
3. Amin, M. T., Alazba, A. A., & Shafiq, M. (2016). Adsorption of copper (Cu²⁺) from aqueous solution using date palm trunk fibre: isotherms and kinetics. *Desalination and Water Treatment*, 57(47), 22454–22466. doi: 10.1080/19443994.2015.1131635
4. Atieh, M. A. (2011). *Removal of Zinc from Water Using Modified and Non-Modified Carbon Nanofibers*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/266000622_Removal_of_Zinc_from_Water_Using_Modified_and_Non-Modified_Carbon_Nanofibers
5. Banerjee, K. (2012). A Novel Agricultural Waste Adsorbent, Watermelon Shell for the Removal of Copper from Aqueous Solutions. *Iranica Journal of Energy & Environment*, 3(2), 143–156.
6. Besser, B. J. M., & Leib, K. J. (2007). *Toxicity of Metals in Water and Sediment to Aquatic Biota*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/249657972_Toxicity_of_Metals_in_Water_and_Sediment_to_Aquatic_Biota
7. Buljan, J. (2005). *Costs of tannery waste treatment*. Retrieved from https://leatherpanel.org/sites/default/files/publications-attachments/costs_of_tannery_waste_treatment.pdf
8. Butu, A. W., & Bichi, A. A. (2013). Assessment of some heavy elements in Galma dam, Zaria, Nigeria. *International Journal of Development and Sustainability*, 2(2), 686–696.
9. Chukwu, K. E. (2015). Water supply management policy in Nigeria: challenges in the wetland area of Niger delta. *European Scientific Journal*, 11(26), 303–323.
10. Coughlin, D., Looney, B., & Millings, M. (2009). *Chronic zinc screening water effect ratio for the h-12 outfall, Savannah River Site*. doi: 10.2172/946164
11. Debora, J., Theodoro, P., Lenz, G. F., Zara, R. F., & Bergamasco, R. (2013). Coagulants and Natural Polymers: Perspectives for the Treatment of Water. *Plastic and Polymer Technology*, 2(3), 55–62.
12. Government of Saskatchewan. (2010). *Lead*. Retrieved June 1, 2019, from <http://www.saskh2o.ca/PDF-WaterCommittee/lead.pdf>
13. Izah, S. C., & Ineyougha, E. R. (2015). A review of the microbial quality of potable water sources in Nigeria. *Journal of Advances in Biological and Basic Research*, 1(1), 12–19.
14. Koo, W. K., Gani, N. a, Shamsuddin, M. S., Subki, N. S., & Sulaiman, M. a. (2015). Comparison of Wastewater Treatment using Activated Carbon from Bamboo and Oil Palm: An Overview. *Journal of Tropical Resources and Sustainable Science*, 3(1), 54–60.

15. Koppad, V. B. (2014). Development of Isotherms to Evaluate Removal of Dyes Using Adsorbents. *The International Journal of Science & Technoledge*, 2(6), 116–124.
16. Küçüköğlü, M., Bİnokay, U. S., & Pekmezekmek, A. B. (2013). The effects of zinc chloride during early embryonic development in zebrafish (*Brachydanio rerio*). *Turkish Journal of Biology*, 37, 158–164.
17. Kumar, S. S., Balaji, M., Anver, M. A., & Majeetha, M. (2016). Application of Affluent Alfresco Plants as an Affordable Aid in the Treatment of Acquainted Effluents. *International Journal for Innovative Research in Science & Technology*, 2(11), 205–210.
18. Makarski, B., & Makarska, E. (2012). Effect of addition of Ca, Cu, Fe, Zn and lactic acid to drinking water on content of these elements in muscles of slaughter turkeys. *Journal of Elementology*, (1/2010). doi: 10.5601/jelem.2010.15.1.119-129
19. Mandina, S., Chigondo, F., Shumba, M., Nyamunda, B. C., & Sebata, E. (2013). Removal of chromium (VI) from aqueous solution using chemically modified orange (*citrus cinensis*) peel. *Journal of Applied Chemistry*, 6(2), 66–75.
20. Othman, N., Mohd-Asharuddin, S., & Azizul-Rahman, M. F. H. (2013). An Overview of Fruit Waste as Sustainable Adsorbent for Heavy Metal Removal. *Applied Mechanics and Materials*, 389, 29–35. doi: 10.4028/www.scientific.net/amm.389.29
21. Oushabi, A., Sair, S., Abboud, Y., Tanane, O., & Bouari, A. E. L. (2015). Natural thermal-insulation materials composed of renewable resources: characterization of local date palm fibers (LDPF). *Journal of Material and Environmental Science*, 6(12), 3395–3402.
22. Palma, C., Carvajal, A., Vásquez, C., & Contreras, E. (2011). Wastewater Treatment for Removal of Recalcitrant Compounds: A Hybrid Process for Decolorization and Biodegradation of Dyes. *Chinese Journal of Chemical Engineering*, 19(4), 621–625. doi: 10.1016/s1004-9541(11)60032-3
23. Tarachand, N., & Dipak, S. (2016). Baobab fruit shell (*Adansonia digitata*) as a Natural Adsorbent for Copper and Lead Removal from Industrial Effluent. *Research Journal of Chemical and Environmental Sciences*, 4(29), 32–38.
24. Thomsen, V. (2007). Basic Fundamental Parameters in X-Ray Fluorescence. *Spectroscopy*, 22(5). Retrieved from <http://www.spectroscopyonline.com/basic-fundamental-parameters-x-ray-fluorescence>
25. Yéwêgnon, N., Esther, A., Philippe, S., Abdoukarim, A., Abdou, Y., Alassane, K., ... Dominique, C. (2016). Evaluation of Aloe vera leaf gel as a Natural Flocculant : Phytochemical Screening and Turbidity removal Trials of water by Coagulation flocculation. *Research Journal of Recent Sciences*, 5(1), 9–15.

Potential of Orange Peel Ash as a Cement Replacement Material

Olumide Olu Olubajo¹, Osha Ade Odey², Basiru Abdullahi¹

¹ *Abubakar Tafawa Balewa University*

Dass road, P. M. B. 0248, Bauchi, 740272, Nigeria

² *University of Calabar*

Etagbor, P. M. B. 1115, Cross River State, Nigeria

DOI: [10.22178/pos.48-3](https://doi.org/10.22178/pos.48-3)

LCC Subject Category: [QD1-65](#)

Received 28.06.2019

Accepted 25.07.2019

Published online 31.07.2019

Corresponding Author:

Olumide Olu Olubajo

oolubajo@atbu.edu.ng

© 2019 The Authors. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Abstract. The potential of Orange peel ash (OPA) as a cement replacement material was investigated with focus on the effect of OPA content on the physicochemical properties such as consistency, setting times, soundness, compressive and flexural strengths of OPA-cement blend for cement replacement between 2.5-10% at 2.5% interval. The optimal calcination temperature and time of orange peel (OP) was achieved by calcining the OP at various temperature between (600 °C, 700 °C, 800 °C) and time (1 hr. and 2 hrs.) respectively. The chemical compositions of the various orange peel ashes were determined using X-ray fluorescence equipment and the optimal conditions was obtained at 600 °C and 2 hours. The consistency and setting time tests were conducted with a Vicat apparatus on the binary cement pastes in accordance to ASTM standards. Results indicated an increase in the water required for consistency as the OPA content was increased from 2.5-10 % which was attributed to the unburnt carbon content present in the ash. Similarly, a gradual increase in the cement replacement with OPA resulted in a prolonged setting time which was could be attributed to the diminution of the clinker content and the higher water requirement for normal consistence. The soundness of the OPA cement blend experienced an increase in free lime content as the OPA content rose from 2.5-10 %. Both compressive and flexural strengths were found to decrease as the OPA content was gradually increased whereas an increase in the strengths were observed as the curing days progressed. It was also observed that 5% cement replacement with OPA did not adversely affect the strength in comparison to the OPC control due to the pozzolanic reaction which resulted in the enhanced strengths especially at 28 days.

Keywords: orange peel ash; cement replacement; normal consistency; setting times; soundness compressive strength and flexural strength; curing days.

INTRODUCTION

The development of a nation is not solely dependent on its technological insights but also its infrastructure [27]. Thus, concrete has become an indispensable material in the construction industry. The advent of cement/concrete has given rise to making life comfortable and worthwhile through the construction of flyovers, skyscrapers, bridges, dams, and various buildings ranging from hospitals, factories, etc [33]. Cement is one of the most essential components in the production of concrete which gives it, its strong bonding ability and consisting [2]. The global orange production in 2017 is estimated at 89 million tons [34] while its industrial waste is estimated at 15×10⁶ tons [24]. These industrial by-products comprise of peels, seeds, and pulp membrane

residues [22]. The orange peels importance ranging from perfume, cosmetics, antiviral, antifungal and antibacterial properties due to the presence of limonoids [13, 23], others include biogas and ethanol production [11]. The increase in world population has driven and propelled the need for increased agricultural production globally [32], thus, generating enormous industrial and agro wastes can result in environmental disposal issues [25]. It is in a bid to solve these environmental waste disposal concerns via the use of the agro-wastes which can be converted for use in cement. Similarly, the high cost and demand for cement have driven researcher to sort for an alternative for cement replacement with agricultural wastes such as orange-peel ash, rice husk ash, corn cob ash, etc. Several research works have been investigated with various successes

include rice husk ash [9], coal bottom ash [19, 30, 15], fly ash [15, 10], corn cob ash [31], eggshell ash [16, 35], etc. A study on the effect of replacing cement with the ash from the calcination of orange peel on the physicochemical properties of cement should be investigated.

Wastes are those materials which no longer have a use by industry or institution and considered as by-products of production and consumption processes. The main source of these waste includes municipal, industrial (mining and quarry waste), agricultural (animal and forestry), construction/demolition, etc. [8]. Solid wastes include domestic refuse, commercial and institutional wastes, construction debris, human wastes, ashes from incinerators, sludge, sewage and agricultural waste [21]. Large amounts of orange peels are disposed of in large quantities as waste product annually in many countries [18] including Nigeria. Contamination of water bodies through improper disposal of agro-waste and the huge cost implication in the cement industry have become a growing concern. Owing to the huge demand for cement and high energy/production cost has resulted in the use of orange peel as an alternative fuel for linearization which did not adversely affect the quality of cement according to works by [33]. Disposal of agricultural waste materials such as rice husk, groundnut husk, corn cob, coconut shell, and orange peel can constitute environmental issues, hence the need to convert these wastes to useful materials to minimize their negative effect on the environment [1].

Pozzolans according to American Standard Testing Methods (ASTM) standard, are defined as siliceous or aluminous materials which possess little or no cementitious properties but will in the presence of moisture react with lime at ordinary temperature to form a compound with pozzolanic properties. Such pozzolanic materials include fly ash, coal bottom ash, calcined diatomaceous earth, rice husk ash, pulverized burnt clay, etc. Various research works have shown that calcined agro-wastes are mainly rich in amorphous silica and could be employed as a partial cement replacement and also established that the amorphous silica present possesses pozzolanic properties which react with lime readily compared to crystalline silica. This reaction has led to improved compressive strength which is an agreement with coal bottom ash cement blend from

[19, 30], rice husk ash [9, 17, 26] and fly ash cement blend [10].

Orange peel is a global agro/industrial waste residue of the orange-juice and soft-drink industries [28]. Orange peel possesses a cellulosic structure which contains amino-acids. Thus, it is a good bio-sources of essential oil. Orange peel is usually considered as waste can cause allergies when kept in waste for long periods as well as produce undesirable odor which irritates, thus proper disposal is essential. Calcined Orange peel is composed mainly of lime and silica while other minor components include Magnesium, Aluminium, Phosphorous, Sodium, Potassium, and Iron among others. One of the challenges of the availability of orange peel to be employed as a cement replacement is its orange production is seasonal. Studies had indicated that the composition of ash of orange peel is slightly similar to OPC with high silica, lime, and Potassium content. The effect of a number of pozzolans on the physicochemical properties of cement has been studied such as metakaolin (MK), rice husk ash (RHA), coal bottom ash (CBA), fly ash (FA), limestone (L), sawdust ash (SDA) and Eggshell powder (ESP) etc. [30, 15, 10, 31, 16, 12, 29, 21, 35] with various successes. Researches are geared towards investigating the potential applicability of OPA from the calcination of orange peel as a cement replacement to improve their physical and mechanical properties of cement blend, reduce the cost of cement [30] and as a source of energy [32].

This research work tries to investigate the potentials of employing calcined orange peel waste as a cement replacement up to 10 % to explore the effects on the physicochemical properties of cement blended with orange peel ash. This scope of this research work involves the characterization of the starting materials such as OPA and OPC using X-ray Fluorescence technique, determination of the physical and mechanical properties such as consistency, setting times, soundness, the compressive and flexural strength of cement blends according to [4]. It also tries to provide an optimum cement replacement for the orange peel to be employed as a cement replacement without hurting the cement properties which will also contribute immensely to the future advancement in the green cement production thus, eliminating the use of other additives.

MATERIALS AND METHODS

Materials used in this study include ordinary Portland cement CEM I 42.5R obtained by Ashaka cement company Plc, a subsidiary of Lafarge cement and the orange peel which was obtained from various places in Warji, Bauchi state. The orange peels were collected and sorted to ensure that other debris were removed. The sorted orange peels were air-dried in the sun to reduce its moisture content. The dried orange peels were burnt at various temperatures and times to establish the optimal temperature and time for the production of OPA. The OPA underwent size reduction with 75-micron sieve and the chemical composition of the ash was characterized using X-ray fluorescence technique.

The Vicat apparatus shown in Figure 1 was employed to determine the standard consistency for both ordinary Portland cement and the binary blends pastes. Three hundred grams (300 g) of the OPC and OPA cement blends were measured and gauged with a specific quantity of water until the resistance to penetration of a plunger reaches about not less 10 mm within 30 minutes according to [3]. The ratio of the water required to the weight of the binder expressed as a percentage is taken as the standard consistency of the cement or blend.

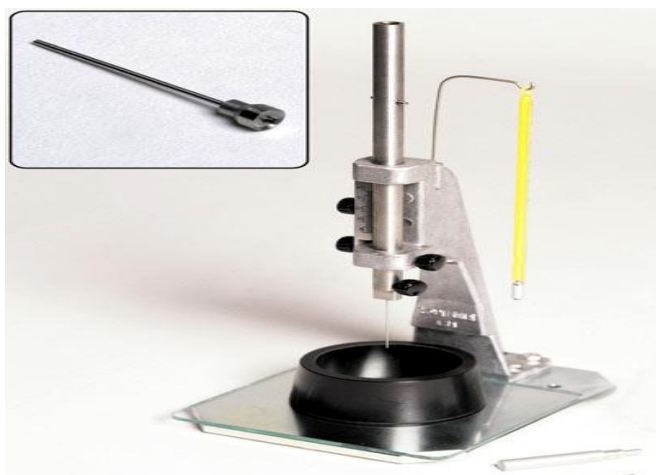

Figure 1 – Vicat apparatus

Similarly, the Vicat apparatus was used in the determination of setting time of cement blends using [6]. This is achieved by using the percentages of water recorded from the standard consistency of the cement / blend paste which was gauged into the Vicat mould. The paste confined in the mould on a base plate was then placed under the Vicat apparatus with a needle provided for the

initial setting time determination in place. The needle was then lowered gently until contact was made with the surface of the test block and quickly released and allowed to sink in. This process was repeated until the needle does not penetrate beyond 4 mm from the bottom of the mould. The period elapsed between the time when the water was added to the cement and the time at which the needle ceased to descend beyond 4 mm from the bottom of the test block was noted as the initial setting time. In the case of the final setting time, the needle used for the initial setting time was replaced by a needle with annular attachment.

The cement pastes were considered to set finally when upon applying the needle gently on the surface of the test block, only when the needle made an impression while the attachment fails to do so. The time from gauging, at which the needle ceased to pierce the test block was noted as the final setting time.

Soundness refers to the ability of hardened cement paste to retain its volume after setting and determines if the cement sample contains excessive amount of burnt free lime or magnesium. 750 mg of OPA was weighed into a conical flask and 30 ml of glycol was added and shaken properly. After which the conical flask with the mixture was placed in a water bath for 15 minutes. The solution was then filtered through a Buchner funnel connected to the section pump and rinsed with 30 ml of methylated spirit. 2 to 3 drops of Bromocresol green indicator was added into the filtrate and shook to dilution. Then titration was conducted with 0.1N HCl, till the color changes from blue to yellowish green. The adverse effect of high free lime in cement leads to expansion at high temperatures resulting in cracks in buildings.

The compressive strength test was conducted on the cement mortar which was prepared by mixing 450 g of cement with 225 ml of water and 1350 g of standard sand in a mixing machine at 20 °C with relative humidity not less than 50 %. After proper mixing the mortar, the mix was transferred into the 40 mm x 40 mm x 160 mm moulds and compacted using a standard jolting apparatus and kept in a cabinet for 24 hours. The moulds were then demoulded and placed in curing tank containing water until the strength testing for the required days. The specimen was then broken into two by bending test to obtain the flexural strength while each half was tested for compressive strength using the Toni Technik

compression and bending machine. The loading sequence must not be less than 20 seconds and should not exceed 80 seconds. The experimental matrix for the determination of the physical and mechanical properties of ordinary Portland cement and Orange peel ash cement blends are tabulated in Table 1.

Table 1 – Experimental matrix for OPA cement blend physicommechanical properties

No	Cement Blends	OPC, %	OPA, %
1	OPC	100	0
2	2.5OPA	97.5	2.5
3	5OPA	95	5
4	7.5OPA	92.5	7.5
5	10OPA	90	10

RESULT AND DISCUSSION

The chemical composition of calcined orange peel was determined using X-ray fluorescence at 600 °C, 700 °C and 800 °C for 1 and 2 hrs respectively are tabulated in Table 2. The orange peel ashes contain mainly oxides such as silica, lime and Potassium oxide. Figure 2 depicts the samples of calcined orange peel at various temperatures and times.

Table 2 – Chemical Composition of OPA at various Temperature and Time

Oxide	600 °C		700 °C		800 °C	
	1hr	2hr	1hr	2hr	1hr	2hr
SiO ₂	22.47	23.28	16.60	22.69	23.72	23.31
Al ₂ O ₃	1.94	2.31	-0.44	2.34	2.28	1.99
Fe ₂ O ₃	1.29	2.11	0.85	1.66	1.66	1.77
CaO	29.38	31.01	27.14	28.13	30.11	31.65
MgO	3.63	3.83	3.23	3.87	4.01	4.00
SO ₃	0.52	0.80	0.27	0.80	0.31	0.94
K ₂ O	24.48	26.27	21.23	23.43	24.46	26.08
Na ₂ O	0.40	0.35	0.32	0.36	0.37	1.18
P ₂ O ₅	2.10	2.62	1.58	2.46	2.50	2.75
Mn ₂ O ₃	0.27	0.28	0.30	0.28	0.32	0.31
TiO ₂	0.32	0.32	0.31	0.27	0.34	0.33
Cl	0.03	0.03	0.03	0.02	0.04	0.13
Cr ₂ O ₃	0.02	0.01	0.00	0.03	0.01	0.01
SrO	0.23	0.24	0.16	0.22	0.22	0.24
LOI	12.91	6.54	28.41	13.45	9.67	5.30
Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
SiO ₂ +Al ₂ O ₃ +Fe ₂ O ₃	25.70	27.70	17.01	26.69	27.66	27.08
SiO ₂ +Al ₂ O ₃ +Fe ₂ O ₃ +CaO	55.08	58.71	44.15	54.82	57.77	58.73

Figure 2 – Calcined orange peel at various temperature and time

Table 3 shows the chemical composition of ordinary Portland cement and orange peel ash via X-ray Fluorescence analysis. Chemical analysis revealed that orange peel calcined at 600 °C for 2 hours contained less than 70 % of SiO₂ + Al₂O₃+Fe₂O₃ (27.70 %) while CaO content was 31% which met class C with CaO content > 10 %, hence the ash does not satisfy as a pozzolan according to [7]. The OPA had a loss on ignition of 6.54 % which indicates a high degree of unburnt carbon of ash [20] which is also responsible for

increase in the water requirement due to the high porosity of the OPA particle resulting in mixture segregation [19, 29, 5].

Effect of OPA content on the Water demand / Consistency of cement blend. Table 4 indicates the effect of OPA content on the water consistency, initial and final setting times of cement blends while Figure 1 presents the effect of cement replacement with OPA on the water requirement at standard consistence for OPA cement blends.

Table 3 – Chemical composition of ordinary Portland cement (OPC) and orange peel ash (OPA)

Oxides	OPC, %	OPA, %
SiO ₂	19.86	23.3
Al ₂ O ₃	6.44	2.31
Fe ₂ O ₃	2.96	2.11
CaO	65.02	31.00
MgO	0.98	3.83
SO ₃	1.62	0.80
K ₂ O	0.96	26.26
Na ₂ O	0.13	0.35
P ₂ O ₅	0.18	2.62
Mn ₂ O ₃	0.17	0.28
TiO ₂	0.30	0.32
Cl	0.01	0.03
Cr ₂ O ₃	0.48	0.01
SrO	-	0.24
LOI		6.54
C ₃ S	66.21	-69.47
C ₂ S	7.00	119.21
C ₃ A	12.06	2.55
C ₄ AF	9.01	6.42
SiO ₂ +Al ₂ O ₃ + Fe ₂ O ₃		27.70
Moisture content %	-	18.67
Blaine Fineness cm ² /g	4620	4240

Table 4 – Effect of OPA content on the normal consistence, water demand and setting times of OPA cement blend

OPA content, %	Water consistency, %	Water demand, mm	Initial setting time, mins	Final setting time, mins
0.0	28.60	85.8	120	148
2.5	29.80	89.4	126	152
5.0	34.20	102.6	136	164
7.5	38.60	115.8	148	198
10.0	42.40	127.2	152	224

As shown in Figure 3, an increase in the water consistence of OPA-PC paste with increase in the OPA content. It could also be observed that as the water demand increased from 89.4 mm to 127.2 mm as the OPA content increased from 2.5 % to 10 %. The OPA-cement blends required more water demand for normal consistence in comparison with OPC control. The OPA was found to possess a higher burnt carbon content with a LOI value of 6.54 % than required from [7] standards. This high unburnt carbon can increase the water requirement for normal consistence which agrees with research works of [19, 15, 29].

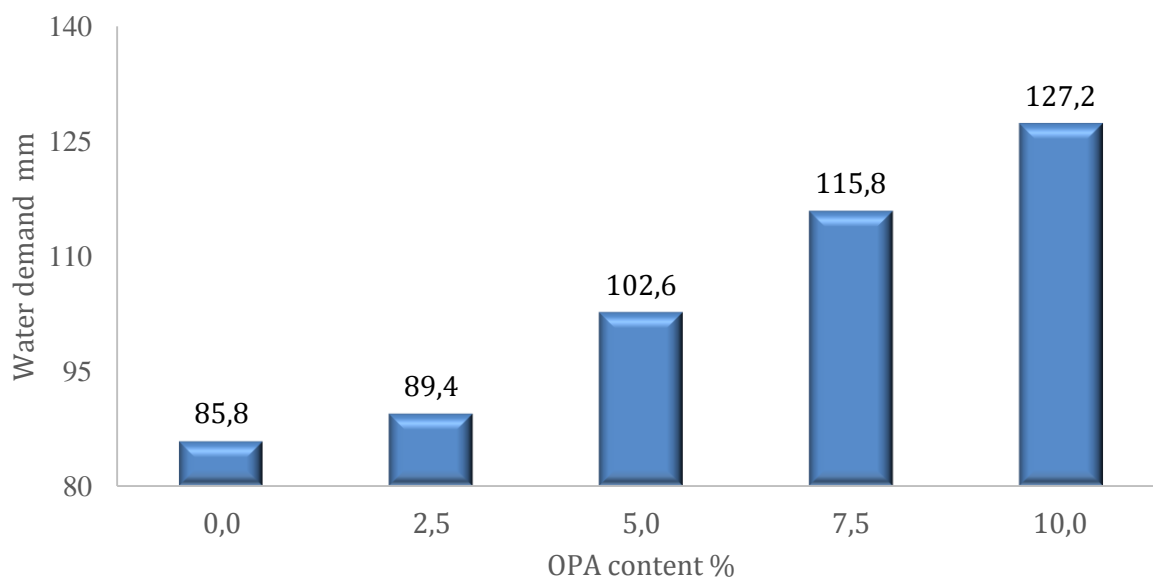

Figure 3 – Effect of OPA content on the water demand of binary cement blend

Similarly, the consistency of the OPA cement blend varied from 29.80–42.40 % as the OPA content increased from 2.5 % to 10 %. Another reason for the increase in the consistency of the OPA cement blend in comparison to control could also be due to the porous and rough morphology of the OPA.

Effect of OPA content on the Setting times of cement blend. The initial and final setting times of OPC were found to be lower than OPA cement blend at various cement replacements. As the OPA content rise from 2.5 % to 10 % by weight of the cement, its initial and final setting time increased

by 20.64 % and 47.37 % respectively (Figure 4). The elongation of the setting time of OPA cement blends compared to OPC could be attributed to the diminution of clinker content as a result of a

decrease in calcium silicate. This increase in the setting times could also be due to the high-water requirement owing to presence of unburnt carbon which agrees with works by [19, 15, 29].

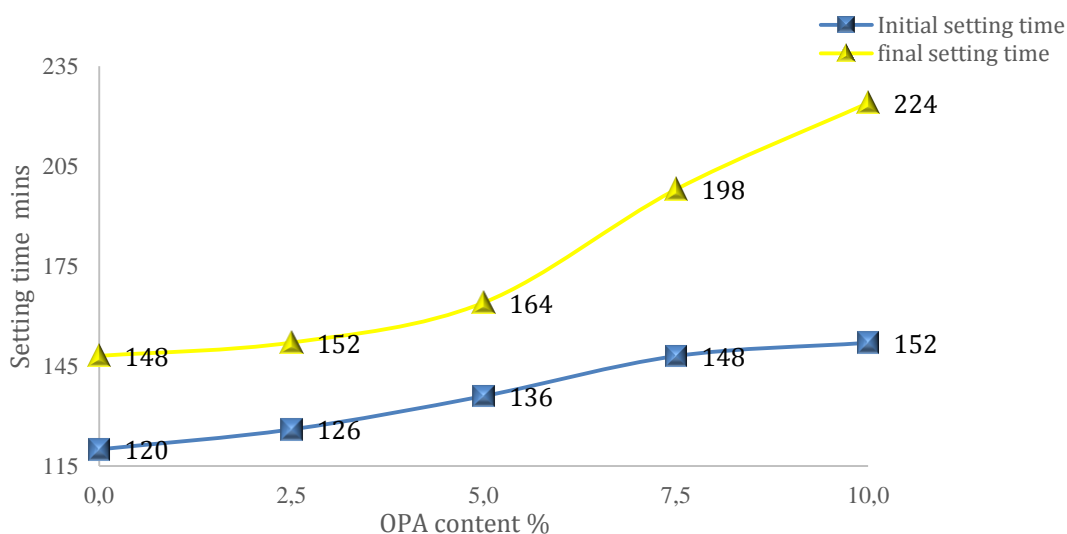

Figure 4 – Effect of cement replacement on the setting time of OPA cement blends

The OPA cement blend up to 10 % replacement retarded the initial and final setting time by 32 minutes and 76 minutes respectively in comparison with OPC control. The results of both setting times of the OPA cement blend presented in Table 4 were within the limit as recommended by [5].

Effect of OPA on the Blaine fineness of OPA cement blends. The effect of OPA content on the Blaine fineness, specific gravity and free lime content of OPA cement blends are presented in Table 5 while Figure 5 shows the pictorial diagram of the Blaine fineness apparatus.

Table 5 – Variation of OPA content on the Blaine fineness and free lime of the various cement blends

OPA, %	Blaine Fineness m ³ /kg	Specific gravity	Free lime
0	476.0	3.08	1.50
2.5	475.2	3.04	1.59
5.0	474.4	3.01	1.69
7.5	473.5	2.97	1.78
10.0	472.7	2.93	1.87

The Blaine fineness of OPA blended cements were found to be lower compared to the ordinary Portland cement Blaine fineness. The Blaine fineness and the specific gravity of the OPA cement blend were found to decrease with increase in the OPA content which is attributed to the

higher Blaine fineness and specific gravity of OPC compared to OPA respectively.

Figure 5 – Blaine Apparatus

Effect of OPA content on the mortar strength of cement blend. The effect of OPA content on the mortar compressive and flexural strength of cement blends are tabulated in Table 6. A decrease in the compressive strength of cement blended with OPA were observed as the OPA content was gradually increased from 2.5–10 %. This reduction in the strengths of the OPA cement blends could be attributed to the high-water requirements of the OPA cement blend due to high unburnt carbon in the ash and dilution of Portland cement compounds which results in reduced compressive and flexural strength especially at high cement replacement of 10 % OPA at 28 days (60.1 %).

Table 6 – Effect of OPA content on the Mortar compressive and flexural strengths of OPA cement blends at various cement replacement

OPA content %	2 days (MPa)	7 days (MPa)	28 days (MPa)	60 days (MPa)
0.0	32.29 (5.31)	41.14 (6.34)	45.24 (6.46)	54.46 (7.38)
2.5	37.67 (5.22)	39.49 (6.32)	41.14 (6.34)	49.41 (7.13)
5.0	20.84 (3.87)	37.37 (5.22)	44.41 (6.53)	45.24 (6.73)
7.5	26.37 (4.90)	34.21 (5.67)	37.67 (5.22)	39.49 (6.32)
10.0	9.63 (2.37)	15.21 (3.16)	17.24 (3.81)	23.83 (4.95)

Figure 6 – Compressive Strength Testing Machine

Figure 6 depicts the mortar compressive strength testing machine while Figures 7 and 8 illustrate the influence of OPA content on the compressive and flexural strengths for various OPA-OPC mortars respectively.

The mortar strengths of the cement blends were found to be lower than those of the OPC control. This can be attributed to the clinker diminution since calcium silicates are responsible for strength [15, 10, 29, 21]. The mortar compressive and flexural strengths of the OPA cement blends and OPC control experienced an increase as the curing age progressed from 2 to 60 days. It was also observed that as the cement replacement level of the OPA was gradually increased from 2.5 to 10% at a given curing time, most of their compressive and flexural strengths diminished.

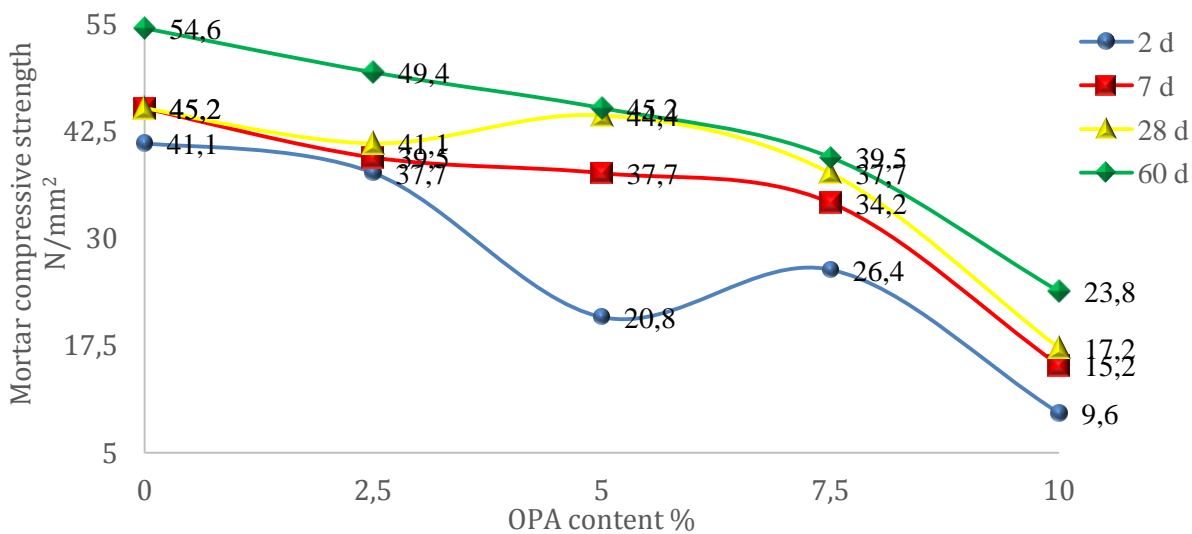

Figure 7 – Effect of OPA content on the mortar compressive strength of cement blends

These reductions could be due to diminution of the clinker content and a higher water requirement to attain consistence which results in reduced strengths in comparison with control. 90 and 95% of the mortar compressive strength of 28 days control compressive strength was achieved for 2.5 and 5% cement replacement with OPA respectively and thus the optimal OPA cement replacement should not exceed 5%. At 5% cement replacement with OPA, it could be

observed that despite the reduced strength at 2 days in comparison with OPC control, the compressive strength was significantly enhanced from 28.84 to 44.41 MPa which was 80% at 28 days. This enhanced strength could be due to pozzolanic activity as a result of silica presence in the OPA along with available excess lime resulting in the formation of more CSH which was responsible for enhanced strengths [30].

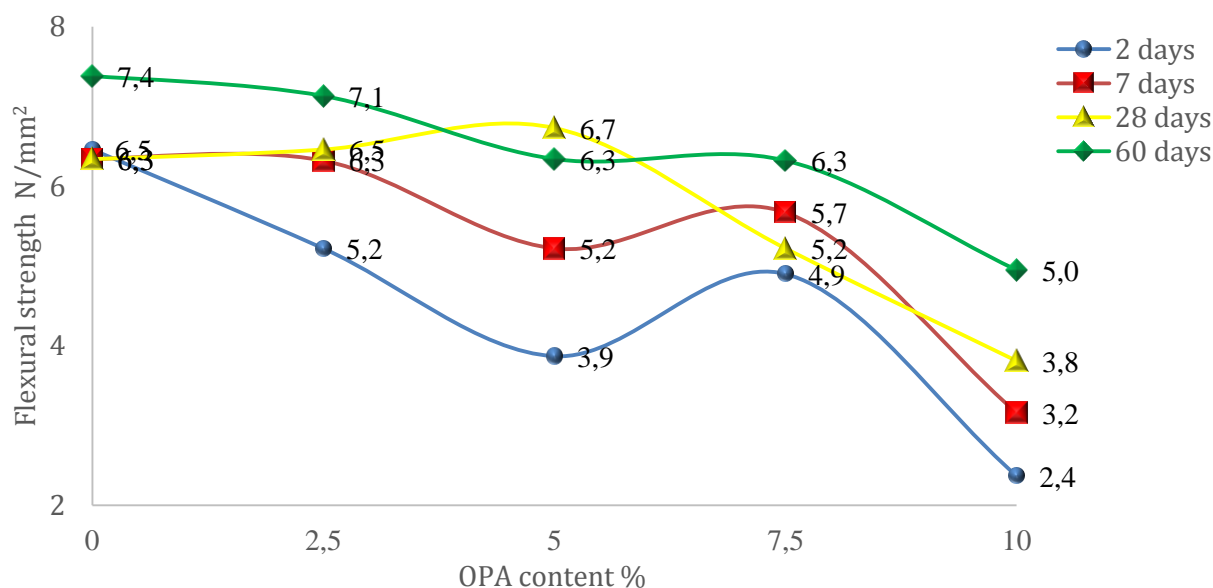

Figure 8 – Effect of OPA content on the flexural strength of cement blends

Table 7 presents the compressive strength of OPA cement blend expressed as a percentage rate of that of OPC at the same curing age. Cement replacement of 2.5 % at 2, 7, 28 and 60 days produced percentage compressive strength approximately 92 %, 87 %, 91 % and 91 % of the control' compressive strength respectively.

Table 7 – Compressive and flexural strengths of OPA cement blends as a percentage of OPC

OPA content, %	2 days (MPa)	7 days (MPa)	28 days (MPa)	60 days (MPa)
0.0	100.0 (100.0)	100.0 (100.0)	100.0 (100.0)	100.0 (100.0)
2.5	91.6 (80.8)	87.3 (99.7)	90.9 (101.9)	90.6 (96.6)
5.0	50.7 (59.9)	83.3 (82.3)	98.2 (106.2)	82.9 (85.6)
7.5	64.1 (75.9)	75.6 (89.4)	83.3 (82.3)	72.4 (85.6)
10.0	23.4 (36.7)	33.6 (49.8)	38.1 (60.1)	43.7 (67.1)

The percentage compressive strength of OPA cement blend for 5 % cement replacement compared with OPC at 2, 7, 28 and 60 curing days were 51 %, 83 %, 98 % and 83 % producing compressive value very close to the control at 28 days. For 7.5 % cement replacement of OPA produced percentage compressive strength to con-

trol of 64 %, 75 %, 83 % and 72 % for 2, 7, 28 and 60 days respectively. At 10 % cement replacement with OPA produced very low compressive strength rate below 50% for 2 and 7 days. Similar trend was observed for the flexural strength of OPA cement blend as a percentage of OPC control.

Effect of OPA content on the soundness of cement blend. The soundness (expansion) of the OPA cement blends were tested using the titration method. Table 5 tabulates the effect of OPA content on the free lime content of various cement blends.

It could be seen from Figure 9 that as the cement replacement with OPA increased from 2.5% to 10% by wt, the free lime content increased. This increase is due to the high lime content (31.00%) present in the OPA.

The free lime content increase from 1.59 % to 1.87 % as the OPA content was an increase from 2.5 % cement replacement up to 10 % cement replacement of the orange peel ash (OPA), while the free lime of ordinary Portland cement (OPC) was 1.5%. The maximum allowable percentage of the free lime (free CaO) is 2.5 % and the minimum percentage is 1.0%.

The results clearly indicated that the addition up to 10% of the OPA will not cause the expansion in the cement.

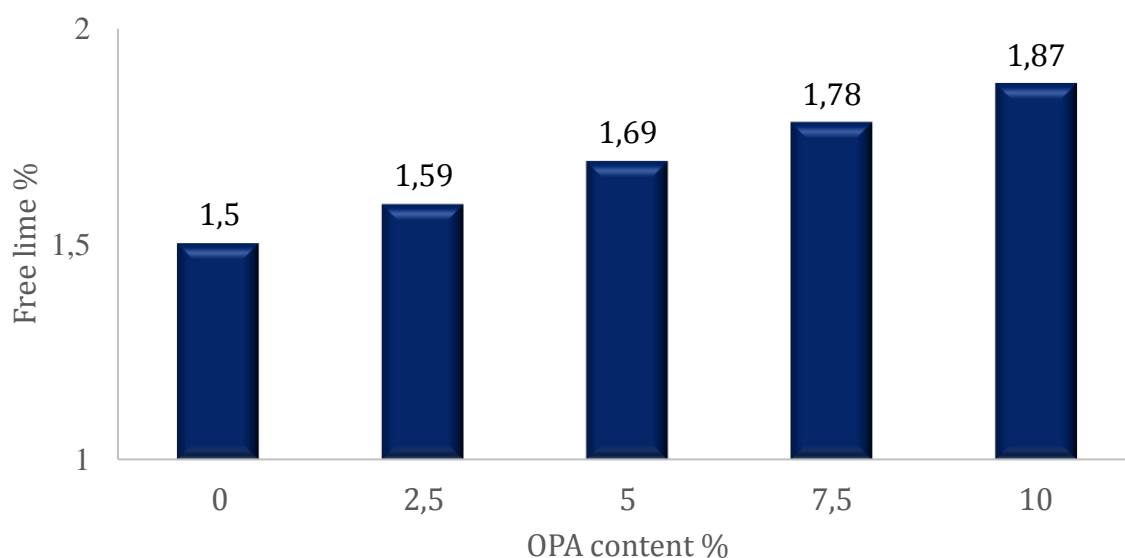

Figure 9 – Effect of OPA content on Free lime of cement blends

CONCLUSION

The following conclusions on the investigation of OPA as a potential cement replacement material are as follows:

The optimal condition for calcination of orange peel sample was obtained at 600 °C for 2 hours having obtaining the highest $\text{SiO}_2+\text{Al}_2\text{O}_3+\text{Fe}_2\text{O}_3$ percentage as 27.70 % as compared to other OPA conditions.

The chemical analysis of OPA via X-ray Fluorescence comprised mainly of lime, silica and potassium oxide with $\text{SiO}_2+\text{Al}_2\text{O}_3+\text{Fe}_2\text{O}_3$ (27.70 %) contained less than 70 % with CaO content > 10 % at 31 % which met Class C; hence the ash does not satisfy as a pozzolan according to ASTM C618-19.

The cement replacement with OPA served as a decelerator in a binary cement due to the significant potassium oxide content and the OPA high LOI of 6.54 % indicating a high degree of unburnt carbon which was responsible for the increase in

the water requirement as well as prolonged setting times.

Whereas, OPA also serve as strength aider in a cement replacement as a result of the high CaO and SiO_2 content. The higher the OPA content, the greater the decelerating effect.

An increase in the water demand, setting times and soundness was experienced as the OPA content was increased whereas a decrease in the mortar compressive and flexural strengths were experienced as the cement replacement with OPA content was gradually increased from 0–10 %.

The optimal cement replacement with OPA was obtained at 5 %, since the physico-mechanical properties of OPA cement blends deviate not too significantly from OPC properties. OPA cement blends all fell within the ASTM C618-19 requirements for physico-mechanical properties of cement blends.

REFERENCES

1. Abdel-Shafy, H. I., & Mansour, M. S. M. (2018). Solid waste issue: Sources, composition, disposal, recycling, and valorization. *Egyptian Journal of Petroleum*, 27(4), 1275–1290. doi: [10.1016/j.ejpe.2018.07.003](https://doi.org/10.1016/j.ejpe.2018.07.003)
2. Acheampong, A., Adom-Asaomoah, M., Ayarkwa, J., & Afrifa, R. (2013). Comparative study of the physical properties of Palm kernel shells concrete and normal weight concrete in Ghana. *Journal of Science and Multidisciplinary Research*, 5(1), 129–146.
3. ASTM International. (2016). *Standard Test Method for Amount of Water Required for Normal Consistency of Hydraulic Cement Paste* (ASTM C187-16). doi: [10.1520/c0187-16](https://doi.org/10.1520/c0187-16)

4. ASTM International. (2016). *Standard Test Method for Compressive Strength of Hydraulic Cement Mortars (Using 2-in. or [50-mm] Cube Specimens)* (ASTM C109/C109M-16a). doi: [10.1520/c0109_c0109m-16a](https://doi.org/10.1520/c0109_c0109m-16a)
5. ASTM International. (2018). *Standard Test Methods for Time of Setting of Hydraulic Cement by Vicat Needle* (ASTM C191-18a). doi: [10.1520/c0191-18a](https://doi.org/10.1520/c0191-18a)
6. ASTM International. (2019). *Standard Specification for Blended Hydraulic Cements* (ASTM C595/C595M). doi: [10.1520/c0595_c0595m-19](https://doi.org/10.1520/c0595_c0595m-19)
7. ASTM International. (2019). *Standard Specification for Coal Fly Ash and Raw or Calcined Natural Pozzolan for Use in Concrete* (ASTM C618-19). doi: [10.1520/c0595_c0595m-19](https://doi.org/10.1520/c0595_c0595m-19)
8. Better Meets Realty. (2018, September 16). *Waste Pollution: Causes, Sources, Effects & Solutions*. Retrieved from <https://www.bettermeetsreality.com/waste-pollution-causes-sources-effects-solutions>
9. Bhushan, R., Gochhe, S., Singh, H., & Bastola, B. (2017). *Partial Replacement of Cement by Rice husk ash*. *International Research Journal of Engineering and Technology*, 4(10), 251–256.
10. De Weerd, K., Kjellsen, K. O., Sellevold, E., & Justnes, H. (2011). Synergy between fly ash and limestone powder in ternary cements. *Cement and Concrete Composites*, 33(1), 30–38. doi: [10.1016/j.cemconcomp.2010.09.006](https://doi.org/10.1016/j.cemconcomp.2010.09.006)
11. Djilas, S., Canadanovic-Brunet, J., & Cetkovic, G. (2009). By-products of fruits processing as a source of phytochemicals. *Chemical Industry and Chemical Engineering Quarterly*, 15(4), 191–202. doi: [10.2298/ciceq0904191d](https://doi.org/10.2298/ciceq0904191d)
12. Elinwa, A. U., Ejeh, S. P., & Mamuda, A. M. (2008). Assessing of the fresh concrete properties of self-compacting concrete containing sawdust ash. *Construction and Building Materials*, 22(6), 1178–1182. doi: [10.1016/j.conbuildmat.2007.02.004](https://doi.org/10.1016/j.conbuildmat.2007.02.004)
13. Espiard, E. (2002). *Introduction à la transformation industrielle des fruits*. Paris: Tec & Doc Lavoisier
14. Freeman, E., Gao, Y.-M., Hurt, R., & Suuberg, E. (1997). Interactions of carbon-containing fly ash with commercial air-entraining admixtures for concrete. *Fuel*, 76(8), 761–765. doi: [10.1016/s0016-2361\(96\)00193-7](https://doi.org/10.1016/s0016-2361(96)00193-7)
15. Georgescu, M., & Saca, N. (2009). *Properties of blended cements with limestone filler and fly ash content*. *Scientific Bulletin, Series B*, 71(3), 11–22.
16. Gowsika, D., Sarankokila, S., & Sargunan, K. (2014). *Experimental investigation of egg shell powder as partial replacement with cement in concrete*. *International Journal of Engineering Trends and Technology*, 14(2), 65–68.
17. Kadi, N., & Vinod, M. (2015). *Influence of Rise Husk Ash on the properties of concrete*. *Journal of Computer Science and Engineering*, 1(5), 75–79.
18. Karthick, J., Jeyanthi R., & Petchiyammal, M. (2014). *Experimental Study on Usage of Egg Shell as Partial Replacement for Sand in Concrete*. *International Journal of Advanced Research in Education Technology*, 1(1), 7–10.
19. Kaya, A. (2010). *A study on blended bottom ash cements*. Retrieved from <https://ru.scribd.com/document/230376452/A-Study-on-Blended-Bottom-Ash-Cements-Taban-Kulu-Katk%C4%B1%C4%B1-Cimentolara-Yonelik-Bir-Cal%C4%B1%C5%9Fma>
20. Külaots, I., Hurt, R. H., & Suuberg, E. M. (2004). Size distribution of unburned carbon in coal fly ash and its implications. *Fuel*, 83(2), 223–230. doi: [10.1016/s0016-2361\(03\)00255-2](https://doi.org/10.1016/s0016-2361(03)00255-2)
21. Lothenbach, B., Le Saout, G., Gallucci, E., & Scrivener, K. (2008). Influence of limestone on the hydration of Portland cements. *Cement and Concrete Research*, 38(6), 848–860. doi: [10.1016/j.cemconres.2008.01.002](https://doi.org/10.1016/j.cemconres.2008.01.002)

22. M'Hiri, N., Ioannou, I., Ghou, M., Mihoubi, B. (2015). Proximate chemical composition of orange peel and variation of phenols and antioxidant activity during convective air drying. *Journal of New Sciences, Agriculture and Biotechnology*, 9, 881–890.
23. Ma, Y., Chen, J., Liu, D., & Ye, X. (2009). Simultaneous extraction of phenol compounds of citrus peel extracts: Effect of ultrasound. *Ultrason Sonochem*, 16, 57–62.
24. Marín, F. R., Soler-Rivas, C., Benavente-García, O., Castillo, J., & Pérez-Alvarez, J. A. (2007). By-products from different citrus processes as a source of customized functional fibres. *Food Chemistry*, 100(2), 736–741. doi: [10.1016/j.foodchem.2005.04.040](https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2005.04.040)
25. Marshall, R. E., & Farahbakhsh, K. (2013). Systems approaches to integrated solid waste management in developing countries. *Waste Management*, 33(4), 988–1003. doi: [10.1016/j.wasman.2012.12.023](https://doi.org/10.1016/j.wasman.2012.12.023)
26. Marthong, C. (2012). Effect of Rice Husk Ash (RHA) as Partial Replacement of Cement on Concrete Properties. *International Journal of Engineering Research & Technology*, 1(6), 1–9.
27. Mohamed, A., Dinesh, K., Milan, Ch., & Vani, G. (2016). Replacement of Cement using Eggshell powder. *International Journal of Civil Engineering*, 3(3), 1–2.
28. Namasivayam, C., Muniasamy, N., Gayatri, K., Rani, M., & Ranganathan, K. (1996). Removal of dyes from aqueous solutions by cellulosic waste orange peel. *Bioresource Technology*, 57(1), 37–43. doi: [10.1016/0960-8524\(96\)00044-2](https://doi.org/10.1016/0960-8524(96)00044-2)
29. Olubajo, O., & Osha, O. (2013). Influence of bottom ash and limestone powder on the properties of ternary cement and mortar. *International Journal of Engineering Research and Technology*, 2(7), 1201–1212.
30. Olubajo, O., Osha, O., El-Natafty, U., & Adamu, H. (2017). A study on Coal bottom ash and limestone effects on the hydration and physico-mechanical properties of ternary cement blends. Abubakar Tafawa Balewa University.
31. Raheem, A., & Adesanya, A. (2011). A study of thermal conductivity of corn cob ash blended cement mortar. *The Pacific Journal of Science and Technology*, 12(2), 106–111.
32. Santos, C. M., Dweck, J., Viotto, R. S., Rosa, A. H., & de Morais, L. C. (2015). Application of orange peel waste in the production of solid biofuels and biosorbents. *Bioresource Technology*, 196, 469–479. doi: [10.1016/j.biortech.2015.07.114](https://doi.org/10.1016/j.biortech.2015.07.114)
33. Sharma, A., Ameta, R., & Ameta, S. (2013). Orange peel as Alternate Fuel in Clinkerization. *Scientific Reviews & Chemical Communication*, 3(2), 110–119.
34. United States Department of Agriculture. (2019). Citrus: World Markets and Trade. Retrieved from <http://www.fas.usda.gov/data/citrus-world-markets-and-trade>
35. Yerramala, A. (2014). Properties of concrete with eggshell powder as cement replacement. *The Indian Concrete Journal*, 88(10), 94–105.

Популізм і демократія

Populism and Democracy

Тетяна Дроздова¹
Tetiana Drozdova

¹ Cherkasy State Technological University
460 Boulevard Shevchenko, Cherkasy, 18006, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.48-5](https://doi.org/10.22178/pos.48-5)

LCC Subject Category: [B1-5802](#)

Received 10.06.2019
Accepted 20.07.2019
Published online 31.07.2019

Corresponding Author:
drozdova_tatyana@ukr.net

Анотація. Глобальний політичний ландшафт сьогодення пронизаний популізмом, вагомим свідченням чого є усеприсутність «терміну» *популізм* у публічних дебатах, яка посилюється його смисловою та ідеологічною неоднозначністю, оскільки охопивши широкий спектр явищ і рухів, популізм став парасолькою, під якою можуть бути розміщені усі або майже усі форми політичного дискурсу. Дискусії щодо популізму оприявнюють його амальгамний характер та розбіжності в його оцінках, що мають місце не лише у медійно-політичному, але й у науковому контексті. Цей дисонанс породжує, крім спроб концептуалізувати популізм або принаймні виявити його сутнісні риси, з якими погодилася би політично-політологічна спільнота, й інше прагнення, а саме: з'ясувати, з чим пов'язаний нечуваний сплеск популізму в світі, на що він вказує, на нормальний розвиток суспільства демократій чи на те, що з суспільством не все гаразд, і політичний клас мусить реагувати відповідно.

Підходи до розуміння популізму (Е. Лаклау, П.-А. Тагієффа, М. Кенован, К. Мадда, П. Розанваллона, І. Суреля та І. Мені тощо) класифікують його по-різному (як назагал нормальну політику, тонку ідеологію, політичний стиль, девіацію демократії), натомість щодо основних рис, притаманних популізму, згода, попри анонсовану поліфонію, можлива. Популізм характеризується спрощеним розумінням суспільства, чия єдність фундується його ідентичністю, протиставленням брудної корумпованої еліти чистому і здоровому єдиному народу, суб'єкту спільної волі, претензією на монополію володіння істиною про цю волю.

Особливий інтерес становить відношення між популізмом та демократією, дослідження якого зазвичай відбуваються в межах класичної дискусії про розбудову демократії у сучасних суспільствах, де перебільшена увага до демократичної процедури супроводжується все більшим відстороненням населення від реальної участі у прийнятті політичних рішень, що і є, на думку дослідників, причиною появи і успіху популістських політичних сил, тобто, популізм є відповіддю на кризу представницької демократії. Непопулярна теза, представлена у цій розвідці, полягає в певному зміщенні акцентів, а саме: якщо популізм – це патологія, то патологічна за суттю сама демократія (в широкому сенсі слова, як установка і спосіб мислити розвиток суспільства), і популізм тому не що інше як її епіфеномен, який потребує демократії для власного існування, втілює її імперативи, але жодним чином не може на неї вплинути, спотворюючи або вдосконалюючи. Дві атрибутивні характеристики демократії (ідея свободи та ідея рівності) породжують популізм, а принципова нездійсненність демократії (як ідеальної форми) забезпечує його успіх. Тому поруч з появою демократичного мислення обов'язково з'являється мислення популістське, а багатоманіття форм втілення демократичної установки спричиняє протейзм популізму.

Ключові слова: популізм; демократія; народ; еліта; демагогія; спрощення; невизначеність.

© 2019 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Abstract. Present-day global political landscape is imbued with populism, a weighty evidence of which is the presence of the “term” *populism* in public debate, which is aggravated by its semantic and ideological ambiguity, since, embracing a wide range of phenomena and movements, populism has become a kind of umbrella under which all or almost all forms of political discourse can be placed. The debate about populism proves its amalgamous nature and the discrepancies in its evaluation, which take place not only in the media-political, but also in the scientific context. In addition to attempts to conceptualize populism, or at least to reveal its essential features with which the political and politological community would agree, this dissonance generates another desire, namely: to find out what the unbelievable surge of populism in the world is all about and whether it points to the normal development of a society of democracies or to the fact that society is not alright, and the political class must respond accordingly.

Approaches to the understanding of populism (E. Laclau, P.-A. Tagieff, M. Kenovan, C. Mudde, P. Rosanvallon, I. Surel and I. Meni, etc.) classify it differently (as a general rule, as normal politics, a subtle ideology, political style, deviation of democracy), but on the basis of the main features of populism, the consent, in spite of the announced polyphony, is possible. Populism is characterized by a simplified understanding of society, the unity of which is based on its identity, the opposition of a dirty corrupt elite to a pure and healthy united people, a subject of common will, a claim to a monopoly of possession of the truth about this will.

Of particular interest is the relation between populism and democracy, the study of which usually takes place within the classical debate about the development of democracy in modern societies, where the excessive attention to the democratic procedure is accompanied by an ever-increasing holding the population off the actual participation in making political decisions, which is, according to researchers, the cause of the emergence and success of populist political forces, that is, populism is the answer to the crisis of representative democracy. The unpopular thesis presented in this research consists in a certain shift of emphasis, namely: if populism is a pathology, then democracy itself (in the broad sense of the word, as the setting and the way of considering the development of society) is pathological in its essence, and that populism is nothing else as its epiphenomenon, which needs democracy for its existence, embodies its imperatives, but in no way can be influenced, distorted or perfected. Two attributive characteristics of democracy (the idea of freedom and the idea of equality) generate populism, and the fundamental impossibility of democracy (as an ideal form) ensures its success. Therefore, along with the emergence of democratic thinking there is necessarily a populist thinking, and the multitude of forms of embodiment of a democratic setting prompts proteism of populism.

Keywords: populism; democracy; people; elite; demagogu; simplification; uncertainty.

ВСТУП

В останні роки слово популізм стало часто вживаним на усіх рівнях соціально-політичного дискурсу, більше того, існує враження, що воно нині набуло трендовості настільки, що без нього не може обійтися будь-яке висловлювання щодо сучасної або минулої політичної ситуації незалежно від того, хто висловлюється – правий чи лівий політик, політолог, представник академічних кіл чи небайдужий або байдужий громадянин, незалежно від того, про яку країну або територію йдеться – Україну, Європу, США чи Латинську Америку. Водночас невизначе-

ність і часто анонсована політичною наукою складність визначення популізму через його високу пластичність (він включає занадто різномірні характеристики, може бути віднесений до різних історичних моментів, має різне ідеологічне наповнення, втілюється в різні інституційні форми) дозволяє використовувати це поняття у будь-який спосіб, як пише П.-А. Тагієфф, зі словом популізм трапилося нещастя, оскільки воно стало популярним [1]. Якщо звернутися до мови ЗМІ або до пересічного вжитку, то не важко помітити, що слово популізм має переважно негативну конотацію, ним маркуються суспільно-

політичні рухи, репрезентовані демагогами, що маніпулюють обуренням людей, сепаратистські рухи, право-радикальні політичні сили, ліві радикали, популізм пов'язують з антиінтелектуалізмом, засудженням еліт, авторитаризмом, крайнім націоналізмом, ксенофобією, антисемітизмом і расизмом. І це парадоксально, оскільки етимологічна референція популізму (апеляція до народу) мусила би сприйматися позитивно тою мірою, якою позитивно сприймається поняття народу. Однак не можна оминати увагою й факту, що філософи, політологи, соціологи намагалися і намагаються й дотепер концептуалізувати цю «какофонію» (за влучним висловлюванням Т. Гуерри [2]) смислів, розв'язавши вищезгадану апорію, і навіть більше, дослідники й дотепер не відмовляються від спроб дати точне визначення популізму, оскільки наше політичне сьогодення демонструє просякнутість популізмом (успіх популістських політиків і популістських партій) настільки, що К. Мадд може говорити про перетворення популізму з політичної патології західного суспільства на патологічну норму, прийнятну як для більшості населення, так і для основних політичних сил [3].

Серед великої кількості праць, присвячених популізму, переважна більшість спрямована на дослідження окремих його випадків, але явище як таке теж піддається аналізу переважно представниками політико-філософських академічних кіл. Це, зокрема, праці М. Кенован [4], П.-А. Тагієфа [1, 5], Е. Лаклау [6], К. Мадда [7], П. Розанваллона [8], І. Суреля та І. Мені [9], Ж.-В. Мюллера [10] тощо. Спроби концептуального аналізу популізму або дескрипція розмаїття форм його втілення часто супроводжуються пошуками чинників виникнення й масштабів поширення популізму (соціальних, економічних, політичних). Особливий інтерес у цьому зв'язку становить прояснення відношення між популізмом та демократією, оскільки обидва концепти мають кореневу тотожність. Виявлення спільних рис популізму у різних версіях його розуміння науковою спільнотою задля уточнення теоретичного наповнення поняття, а також інтерпретація специфіки зв'язку між популізмом та демократією є метою даної розвідки.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Спроби визначення популізму

Вже перші спроби осмислення популізму науковим середовищем, що належать до останньої третини минулого століття (праці Г. Юнеску «Популізм: смисл та національні особливості» (1970), Е. Лаклау «Політика та ідеологія в марксистській теорії: Капіталізм-Фашизм-Популізм» (1977), М. Кенован «Популізм» (1981)), констатували проблематичність його дефініції. Зокрема, Г. Юнеску [11] запропонувавши різноманіття визначень популізму (як ідеології, способу мислення, терміну політичної психології), не дав остаточного і єдиного визначення поняття. Ернесто Лаклау, маючи інтенцію розробити теорію популізму, мусив визнати: «Популізм – це концепт невловимий тою ж мірою, що й рецидивний. Небагато термінів було так широко заангажовано сучасною політичною наукою, хоча мало термінів було визначено з меншою точністю. Інтуїтивно ми знаємо про що говоримо, називаючи рух або ідеологію популістськими, але маємо труднощі з конверсією цієї інтуїції у концепції. Це часто призводило до специфічної практики: термін використовувався суто алюзивно, а всі спроби верифікувати його зміст залишалися безпорадними» [12]. І Маргарет Кенован, загалом вважаючи, що існує певне порозуміння щодо ключових політичних термінів, змушена була визнати відсутність такої конвенції для популізму, оскільки «він охоплює екстраординарно широкий спектр різноманітних явищ, і використовується різними авторами на позначення зовсім різних речей» [13], відповідно ситуація характеризується постійним семантичним розладом: «Деякі спостерігачі бачать популізм там, де інші не бачать нічого подібного» [13].

У своїх пізніших працях, присвячених популізму [6], Е. Лаклау виходить з допущення, що всі спроби дати визначення популізму виявилися невдалими через те, що він розглядався як онтична категорія, хоча, на його переконання, популізм є онтологічною категорією, дати концептуальне визначення якій можна лише формально, оскільки всі його визначальні риси є специфічним способом артикуляції, в якому логіка еквівалентії переважає над логікою дистинкції незалежно від актуального змісту, що не піддається артикуляції. Причому говорити про популізм можна

лише за наявності певних політико-дискурсивних практик, що конструюють народ як суб'єкт, умовою виникнення якого є побудова кордону, що поділяє соціальне поле на два табори-антагоністи, де логіка цього розподілу підпорядкована формуванню ланцюга еквіваленції, що об'єднує шерех соціальних запитів, в якому момент подібності домінує над момент розрізнення. Причому ланцюг еквіваленції не виникає внаслідок збігу, але об'єднується через появу елемента, що його Е. Лаклау називає «порожнім сигніфікатом», який і забезпечує цілісність ланцюга аж до тотальності. Логіка еквіваленції не може бути сформульована позитивно, оскільки спільним для усіх різноманітних соціальних запитів може бути лише їх протиставлення владі, що перебуває по іншій бік і залишає запити незадоволеними. Це перегрупування вимог на негативній основі є першою умовою популізму, оскільки суб'єктом цих вимог є народний суб'єкт. Причому конструювання народного суб'єкту можливе лише на основі продукування знаків, що прагнуть стати порожніми сигніфікатами. Відповідно, конструювання народу тяжіє до спустошення і відзначається нестабільністю. Те саме можна сказати і про конструювання іншого полюсу – владного. Тому популістські вимоги здаються розмитими, а народ, для якого і від імені якого говорять популісти, є тим, чого немає. Ця формальна схема дозволяє, на думку Е. Лаклау, подолати розрив між гетерогенним комунітарним простором та тотальною політичною волею, дозволяє зрозуміти усуприсутність популізму – його здатність виникати в різних точках соціально-економічної структури. Значить, неправильно намагатися з'ясувати, чи є якийсь рух популістським, варто ставити питання інакше: якою мірою той чи інший рух є популістським.

Таким чином, незадоволені потреби-запити конституують народ, рух або ідеологія (дискурс) стають популістськими в залежності від того, якою мірою їх зміст артикулюється логікою еквіваленції, внаслідок чого жоден дискурс не буде позбавлений популізму, жоден не уникне апеляції до народу проти народного ворога через створення внутрішнього кордону. І в такому разі популізм як утвердження радикальної альтернативи у межах єдиного комунітарного простору стає синонімом політики як такої, оскільки політика полягає у охопленні наявного стану речей як системи і пропозиції альтернативи для цієї системи.

Тому відмова від популізму означатиме відмову від політики.

Ця структурна схема функціонування суспільства подібна до концепції Клода Лефора, у якій поділ і конфлікт між елементами поділу стають конститутивними і для народу, і для суспільства, надаючи останньому вітальності. Але будь-яка схема редукує складну соціальну реальність до простих елементів, що не в змозі відповідати дійсності, саме тому Е. Лаклау надає своїй побудові невизначеності, динамізму, нестабільності кордонів, що водночас стає на заваді концептуалізації популізму, оскільки важко уявити як суто логічно з невизначеності могло би з'явитися дещо визначене, відповідно, ототожнюючись з політикою назагал, популізм елімінується як концепт. Крім того, за такого розуміння ми мусимо визнати, що не існує жодної автономії політичного, адже популізм може виникнути у будь-якому середовищі, де використовується риторика «для народу», включно з наукою та мистецтвом.

До того ж, здається, що спроба Е. Лаклау позбавити популізм його негативного забарвлення не може бути реалізована на рівні сприйняття явища. Автор наводить дві основні причини, що, на його погляд, інспірують зневажливий спосіб перцепції популізму [6]: 1) невизначеність у відношенні до аудиторії, до якої він звернений, та у своєму дискурсі й постулатах; 2) популізм не що інше як звичайна риторика. Риторика, на розсуд Е. Лаклау, необхідна для внутрішньої єдності будь-якої концептуальної структури, нечіткість і невизначеність не помилки дискурсу про соціальну реальність, але за певних обставин, як було викладено вище, можуть бути вписані у саму соціальну реальність. З цими аргументами важко не погодитися, але спробуємо аплікувати схему до сприйняття на рівні подій. Якщо слідувати схемі автора, риторика популістів завжди залишатиметься виключно риторикою, оскільки запити народу не зможуть ніколи бути реалізованими вповні, відповідно, популісти, ким би вони не були, завжди будуть тими, хто обіцяє і не виконує: і тоді, коли їхня альтернатива провалюється (через неспроможність), і у разі, коли вони намагаються втілити альтернативне бачення, яке втілити повністю не можливо якраз через гетерогенність суспільства і нестійкість суспільної структури (через недотримання обіцянок).

Тагієф П.-А. у власному аналізі популізму [1] виходить з тези, що про популізм можна говорити, лише визначаючи умови використання даного поняття. Термінологічне використання можливе лише обмежено на мінімумі визначення: «популізм можна концептуалізувати лише як тип соціальної та політичної мобілізації, тобто він може позначати лише вимір дій або політичних промов» [1]. Тому він пропонує розуміти популізм як певний політичний стиль, що може формувати різноманітні символічні об'єкти, бути розташованим на різних ідеологічних платформах, набуваючи кольору тієї ідеології, де перебуває. Власне, він припускає, що можливість співіснувати з будь-якою ідеологією та будь-якою економічною програмою і є найбільш специфічною формальною рисою популізму. Ідеологічно він може бути правим і лівим, реакційним, прогресивним, реформаторським або революційним; може бути неоліберальним або пропонувати жорсткий економічний контроль з боку держави. Спільною в цьому контексті залишається риторика, структурована звинуваченням еліт і схваленням народу.

Тагієф П.-А. не самотній у такому розумінні. К. Мадд і С. Калтвассер [7], стверджують певний плюралізм та наполягають на можливості співіснування різних визначень популізму (історичного, стратегічного, комунікативного, дискурсивного та філософського), які часто корелюють між собою у основних ознаках. Тому популізм визначається як тонка ідеологія, що виходить з принципового поділу суспільства на два антагоністичні табори: «невинний народ» та «корумпована еліта», й стверджується, що політика не може бути нічим, крім вираження спільної волі народу. Це визначення уже було присутнім у оригінальній статті К. Мадда 2004 року, де популізм визначено за трьома ознаками, що становлять його ядро: незіпсований народ, корумпована еліта та спільна воля [4].

Тобто, формальне визначення Е. Лаклау містить ті самі елементи, по суті, його схема відрізняється лише постулюванням невизначеності та діалектичною динамікою цієї невизначеності.

Крім того, П.-А. Тагієф у власному аналізі популізму намагається розібратися, чому існує так багато критеріїв популізму, і робить

висновок про те, що вони мають різні сфери значення. Відтак, він виділяє шість [1]:

1. Популізм-рух, що виявляється як тип мобілізації середнього та народного класу. Це символічне вираження експансії мас у соціально-політичний простір.
2. Популізм-режим, авторитарний або напівплебісцитний режим, де харизматичний лідер або класичний демагог говорить безпосередньо з масами, легітимуючи свою владу тим, що втілює волю народу.
3. Популізм-ідеологія, що позначає притаманну кожній нації традицію ідеалізації народу, автентичного, природного, здорового на протигагу тим, що мають над ним владу.
4. Популізм-відношення, що передбачає наявність популістських оцінок незалежно від традиції. Виявляється у відмові від експертів на користь автентичного представництва народу.
5. Популізм-риторика як ознака демократичної епохи або епохи мас, полемічний за своєю суттю, оскільки виступає завжди від імені народу проти «інших», які можуть бути різними в залежності від того іменем якого народу мовить популіст: народу-демосу чи народу-етносу.
6. Популізм легітимації, що виникає внаслідок кризи легітимності, спричиненої модернізаційними процесами. Це спосіб тимчасової й перехідної легітимації – постдиктаторської або посттоталітарної.

Зазначимо що, більшість явищ, кваліфікованих як популістські, мають або всі перелічені значення або більшість з них.

Ів Мені та Ів Сурель [9] вважають, що популізм зосереджується на темі близькості, яка варіюється у різних значеннях: зменшення відстані (між політиками та народом), пошук подібності (між ними ж), постійна видимість. Популізм фактично є відповіддю на відсутність народу в демократичному процесі. В епоху, що характеризується кризою сенсу на багатьох рівнях заклик до «уявної спільноти» (народу – примітка автора) розкриває привабливу здатність популізму запропонувати для людей, що не бачать більше орієнтирів, нішу, де індивід зможе набути нової ідентичності.

П'єр Розанваллон [8] виходить з розуміння популізму К. Марксом як поєднання симпто-

му реального лиха та вираження ілюзії. Популізм народжується на ґрунті кризи, але не просто виражає внутрішнє зло, він – місце зустрічі політичного розчарування через викривлення фактів та дисфункцію демократичного режиму з тотальним хаосом, викликаним неможливістю розв'язати соціальні питання, з подвійним почуттям безпорадності, відсутності альтернатив та непрозорості світу, що з цього випливає. Відтак, підсумовує автор, популізм можна розуміти як форму спрощеної та збоченої відповіді на ці труднощі.

Тож, можна вирізнити певні характеристики популізму, що так або інакше визнаються більшістю його дослідників. Одна з таких рис – демагогічне спрощення складних соціальних зв'язків, до якого вдається популізм, аби бути інтермедіатором народу. Сюди належить і спрощене розуміння суспільства (найчастіше у бінарних опозиціях), чия єдність фундується його ідентичністю, і протиставлення брудної корумпованої владної еліти чистому і здоровому єдиному народу, суб'єкту спільної волі, з претензією на монополію володіння істиною про цю волю. Крім того, це і наявність сильної емоційної риторики, що забезпечує необхідний ірраціональний зв'язок з реципієнтом популістського слова.

Популізм і демократія

На мій погляд, будь-яка концептуалізація поняття повинна виходити з його етимології, оскільки етимологія оприявнює первинний сенс поняття, що відкриває момент народження явища, яке воно позначає. І відповідно, знання походження уможливорює розуміння суті явища.

Відомо, що слово популізм прийшло до нас з латинського *populus*, де означає народ, відповідне грецькому *демос*. Тобто, очевидним є зв'язок між популізмом і демократією, що етимологічно повинен би бути синонімічним. І передісторія популізму бере свій початок саме у греків, що винайшли демократію. Демократія базується на публічному використанні мови, тому демагоги або сикофанти, покликані говорити від імені народу, можуть з'явитися саме у такому середовищі. І якщо поняття демагога, вождя народу, на початку було нейтральним, то у 5 ст. до н.е. воно набуває негативної конотації, що зберігається й

дотепер. Сикофанти (собаки демосу), часто помічники демагогів, від початку сприймалися вкрай негативно. Наприклад, Демосфен порівнює їх зі скорпіонами, чий розум не спрямований на жодну позитивну справу, вони не займаються ні мистецтвом, ні ремеслом. А їхня суспільна роль у судах була подібною до ролі демагогів у народних зібраннях. Платон у «Горгії» і у «Державі» виступає проти демагогії, яка, на його думку, відповідна демократії. І демагог для нього – це лише спокусник натовпу, що лестить йому і догоджає словом («Горгій») [15]. Спокусник натовпу, демагог є водночас тираном. Демократія – це режим, що завершується власною протилежністю тиранією, а тиранія, згідно з Платоном, це тиранія народу, оскільки свобода народу – це хаос, який може мати завершення лише непомірним порядком («Держава») [16]. Аристотель у «Політиці» [17] стверджує, що там, де закони не домінують, з'являються демагоги, він уподібнює демагогів, що лестять народу царському почту, що лестить тирану. Демагоги – це почет народу-царя. Стагірит бачить неусувний зв'язок між демагогією та демократією, який полягає в тому, щоби спокушати людей, звинувачуючи одну частину і даючи легкі обіцянки нужденним. Демагог індиферентний щодо наслідків такого відношення: бунт, руйнування соціальних зв'язків – це ризики для демократії, але демагога то не обходить.

Чи можна поставити знак тотожності між давньогрецькою демагогією та модерним популізмом? В принципі, думаю, що так, адже у визначенні демагога присутні принаймні два атрибути популіста, щодо яких існує конвенція серед дослідників: антиелітистська позиція і риторика. Можна сказати, що популізм – це модернізована демагогія, яка охоплює ширшу реальність, ніж суто політична практика демагогії, звужуючи її в результаті до тотальності. Як пише Ж.-В. Мюллер [10], вирішальним критерієм популізму є претензія представляти в одному собі увесь народ.

Здебільшого дослідники відношення між популізмом та демократією (П.-А. Тагієфф, П. Розанваллон, І. Мені, І. Сурель) дотримуються викладеного раніше Аристотелевого погляду, згідно з яким популізм – це фактор руйнівний для стабільної демократичної системи. Популізм, на думку названих авторів, виникає внаслідок кризи представницької демократії, де надмірна увага до процедури

та інститутів призводить до реального відчуження мас від системної політики. Визнаючи зв'язок між демократією та популізмом, автори наполягають на принциповій відмінності останнього від першої, визначаючи популізм як патологію (П.-А. Тагієфф), карикатуру (І. Мені та І. Сурель, Ж. де Кулон [18]), спотворення (М. Гоше) [18], фатальне відхилення, політичне підприємництво (Д. Рейні) [19]. Показовим у цьому відношенні є висловлювання В. Патцельта: «Посутньо, популізм – це лише потворний брат прекрасної дівчини на ім'я «демократія» [20]. Дехто з науковців виявляє обережну оцінку популізму як конструктивного чинника, що сприятиме розвитку і вдосконаленню демократії. Зокрема, І. Мені та І. Сурель зазначають, що популістська мобілізація може стимулювати демократію, але водночас популістське посередництво має тенденцію до маніпуляції народом.

Непопулярна в сучасних умовах теза, яку я хочу тут висловити, буде полягати в певному зміщенні акцентів, а саме: якщо популізм – це патологія, то патологічна за суттю сама демократія, і популізм не що інше як її епіфеномен, що потребує демократії для власного існування, втілює її сутнісні риси, але не може на неї вплинути, спотворюючи або вдосконалюючи, оскільки не має жодних власних атрибутивних рис, відмінних від демократичних, та не продукує самостійно відмінних ідей. Якщо вдатися до метафори В. Патцельта, то можна б назвати малоімовірним факт народження настільки хворої дитини від цілковито здорових батьків. Отже, виникаючи в межах демократії як демагогія, популізм (її модернізований варіант) потребує демократичних інститутів, процедур, ідеалів, що уможливають його існування. І основним демократичним ідеалом постає ідеал рівності, згідно з яким пріоритетною є народна участь в управлінні.

Доба Просвітництва, видатна за духом та амбіціями бачити потужний та вільний народ, закінчилася поразкою, породивши феномен маси, про яку найбільш драматично сказав Ортега-і-Гассет. Його книга «Повстання мас» – це книга проти демократії. Іспанський філософ критикує вторгнення мас у публічний простір. Той факт, що віднині кожен голос у політичному представництві має ту саму вартість, що й інший, що публічні дебати відкриті для всіх, а свобода слова захищена, постає для нього причиною морального і загалом

культурного виродження. Цей процес у поєднанні з безпрецедентним в історії Заходу економічним, демографічним й технологічним зростанням створив, замість очікуваного народного суб'єкта, нову форму людства – масову людину, цього «внутрішнього варвара», що має тепер «повноту соціальної влади». Озброївшись демократичною ідеєю рівності, маса починає претендувати на компетентність в усьому, що найбільш очевидно у сфері демократичної процедури виборів. Народ, зазвичай, надає перевагу не надто компетентним не тільки тому, що не в змозі оцінити інтелектуальну компетентність, але й тому, що моральну компетентність оцінює з хибних позицій. Люди обирають подібних до себе згідно зі своїми почуттями і своїми пристрастями. Оскільки всі рівні, то найкраще втілити народні сподівання можуть ті, що подібні манерами, поведінкою, іншими способами репрезентації до «людини з народу». Звісно, що індивід не може бути впевнений ніколи в тому, що інший має почуття і думки, подібні до його, але схожість – це певна гарантія. Можна згадати Р. Рейгана, що пишався власним невіглаством, підкреслюючи близькість до народу, або В. Жириновського, який певними висловлюваннями підтримує подібний імідж. Звичайно, обраний за усієї власної подібності має бути трохи вищим, принаймні в умінні висловлюватися, задля артикуляції голосу народу. І популісти якнайкраще почувуються у цій ситуації, додаючи дозу емоційності у політичну гру. Поряд з цією сентиментальною причиною, є ще одна, що вкорінена в духові демократії. Це прагнення народу, щоб будь-яка нерівність, штучна або природна, була знівельована. І якщо зі штучною нерівністю все більш-менш зрозуміло, то як можливо уникнути природної?

Треба зазначити, що про демократію тут йдеться не стільки як про режим, скільки як про спосіб мислення. Тому популізм виникає навіть в недемократичних режимах, як тільки там з'являється і поширюється демократичний спосіб репрезентації соціальної реальності.

Ще одним аспектом демократії є її принципова нездійсненність у ідеальній формі. Тому не можна погодитися з авторитетними фахівцями, що популізм – це знак або відповідь на кризу демократії. Вся історія демократії демонструє її кризовість, що виникає з суперечності між абстрактними визначеннями та

умовами інституціоналізації й функціонування, які повсякчас піддаються маніпуляції, редукції або мінімізації. Існує перманентна контрадикція між тим, щоб знати, чим є демократія, ким є народ, якому вона надає слово, та яким чином скористатися цим словом задля реальної народної участі в управлінні. І це, безумовно, відкриває постійне місце для популізму, який замість складних способів розуміння демократії та її суб'єкту – народу – як незавешених взаємоконститутивних проєктів пропонує прості бінарні опозиції, прості відповіді та рішення, надаючи людям ілюзію бути почутими та причетними.

ВИСНОВКИ

Можна стверджувати з великою долею вірогідності, що п'ятдесятирічний досвід студіювання популізму нарешті дав результат, навіть за умови відсутності і дотепер єдиної його теорії та консенсусу з приводу його категоріальної приналежності (стиль, ідеологія, рух, режим, відношення тощо), оскільки певна згода щодо концептуалізації терміну присутня. Так, переважна більшість дослідників явища, виявляючи ядерний зміст поняття, що його позначає, описує його в термінах сильної, опозиційно структурованої, риторики – народ проти владної еліти, – де народ, чистий і незіпсований, є суб'єктом спільної волі, а еліта, брудна і корумпована, стоїть на заваді втілення спільної волі, причому популізм заявляє претензію на право говорити від імені народу, виражаючи його спільну волю. Підкреслюється, що популізм вдається до профанації у репрезентації соціальної системи, заради встановлення ірраціонального зв'язку з електоральною публікою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Taguieff, P.-A. (1997). Le populisme et la science politique du mirage conceptuel aux vrais problèmes. *Vingtième Siècle, Revue D'histoire*, 56(1), 4–33. doi: 10.3406/xxs.1997.4489
2. Guerra, T. (2019). *Definir le populisme*. Retrieved from <https://laviedesidees.fr/Definir-le-populisme.html>
3. Mudde, C. (2010). The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy. *West European Politics*, 33(6), 1167–1186. doi: 10.1080/01402382.2010.508901
4. Canovan, M. (1981). *Populism*. New York: Harcourt Brace Javonovich.
5. Taguieff, P.-A. (1998). Populismes et antipopulismes : le choc des argumentations. *Mots*, 55(1), 5–26. doi: 10.3406/mots.1998.2343
6. Laclau, E., & Recard, J.-P. (2008). *La raison populiste*. Paris: Éditions du Seuil.

Спільною для дослідників є думка про те, що популізм виникає і поширюється внаслідок кризи, але розуміння якості кризи варіюється (від економічної та соціальної до кризи представницької демократії, де надмірна увага до процедури та інститутів призводить до реального відчуження мас від системної політики). Крім того, часто популізм сам кваліфікується як чинник кризових явищ у політиці та суспільстві назагал.

Думається, що детермінізм, як прямий, так і зворотній, між кризою та популізмом не очевидний, доведення чого до того ж вимагало би дефініції доволі аморфного поняття кризи. Натомість зв'язок популізму з демократією більш очевидний, хоча би через етимологічну референцію до спільного кореня.

Популізм можна розглядати як епіфеномен демократії, що потребує демократії для власного існування, втілює її сутнісні риси (як позитивні, так і менш позитивні), але не може на неї вплинути, спотворюючи або вдосконалюючи, оскільки не має жодних власних рис, відмінних від демократичних, та не продукує самостійно відмінних ідей. Два імперативи демократії – свобода і рівність – визначальні для існування популізму, оскільки дозволяють продукувати будь-яку альтернативу іменем та задля будь-якого народу. Крім того, існує перманентна контрадикція між тим, щоб знати, чим є демократія, яким є народ, що йому вона надає слово, та як скористатися цим словом задля реальної народної участі в управлінні. І це відкриває постійне місце для популізму там, де присутнє демократичне мислення.

7. Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2018). *Brève introduction au populisme*. La Tour-d'Aigues: Éditions de l'Aube.
8. Rosanvallon, P. (2011, July 21). Penser le populisme. *Le Monde*. Retrieved from https://www.lemonde.fr/idees/article/2011/07/21/penser-le-populisme_1551221_3232.html
9. Mény, Y., & Surel, Y. (2000). *Par le peuple, pour le peuple: Le populisme et les démocraties*. Paris, Fayard.
10. Müller, J.-W., & Joly, F. (2016). *Qu'est-ce que le populisme? Définir enfin la menace*. Paris: Gallimard.
11. Ionescu, G. (1970). *Populism: Its Meanings and National Characteristics*. London: Weidenfeld and Nicolson.
12. Laclau, E. (1977). *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism-Fascism-Populism*. London: NLB.
13. Canovan, M. (1982). Two Strategies for the Study of Populism. *Political Studies*, 30(4), 544–552. doi: 10.1111/j.1467-9248.1982.tb00559.x
14. Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541–563. doi: 10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x
15. Platon (2014). Gorgij [Gorgiy]. In *Platon, Ion, Protagor i drugie dialogi* (pp. 131–220). Saint-Petersburg: Nauka (in Russian)
[Платон. (2014). Горгий. В *Платон, Ион, Протагор и другие диалоги* (с. 131–220). Санкт-Петербург: Наука].
16. Platon (2015). *Gosudarstvo* [State]. Moscow: Akademicheskij proekt (in Russian)
[Платон. (2015). *Государство*. Москва: Академический проект].
17. Aristotel. (2016). *Politika* [Politics]. AST: Moscow (in Russian)
[Аристотель. (2016). *Политика*. АСТ: Москва].
18. Coulon, J. (2017). *Le populisme est-il démocratique?* Retrieved from <https://revue-sources.cath.ch/le-populisme-est-il-democratique>
19. Reynié D., & Brochet, F. (2011, November 25). Interview de Dominique Reynié dans Le Progrès: Populismes: la pente fatale ? Retrieved from <http://www.fondapol.org/debats/interview-de-dominique-reynie-dans-le-progres-populismes-la-pente-fatale>
20. Patcelt, V. (2018). Populizm i chto s nim delat [Populism and what to do with it]. In V. Petrov (Ed.), *Populizm kak obshij vyzov* (pp. 16–26). Moscow: Politicheskaya enciklopediya.
[Патцельт, В. (2018). Популизм и что с ним делать. В В. Петров (ред.), *Популизм как общий вызов* (с. 16–26). Москва: Политическая энциклопедия].

Цінова політика і боротьба із приватним ринком як причини голодомору 1932-33 рр.

Price Policy and Fighting Against the Private Market as a Cause of the 1932-1933 Holodomor

Лариса Єпик¹, Едуард Семешин¹
Larisa Yepik, Eduard Semeshyn

¹ Sumy State A. S. Makarenko Pedagogical University
87 Romenska Street, Sumy, 40002, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.48-4](https://doi.org/10.22178/pos.48-4)

LCC Subject Category:
DK508-508.95

Received 20.06.2019
Accepted 20.07.2019
Published online 31.07.2019

Corresponding Author:
Larisa Yepik
larusyabarabash2017@gmail.com

Анотація. Автори статті дослідили та проаналізували цінову політику радянської влади в другій половині 1920-х та на початку 1930-х рр. в Україні, яка не була предметом спеціальних досліджень. Охарактеризовано наукові розвідки на визначену тематику з точки зору їх історичної актуальності. Піддано критичному аналізу економічні концепції керівників більшовицької партії, проаналізовано взаємозв'язок міжпартійної боротьби і зміни економічних засад більшовицької політики. Встановлено, що цінова політика у 20-30 рр. ХХ ст. в Україні знаходилася у безпосередній залежності від ідеологічних настанов і не обґрунтовувалася економічними показниками. Доведено, що основним методом керування цінами було пряме адміністрування, що в більшості випадків приводило до негативних результатів, або давало короткостроковий позитивний ефект. Автори наголошують, що саме відсутність економічно доцільної моделі цінової політики і, взагалі, системи розвитку промисловості і сільського господарства, призвела до пошуку «внутрішніх ворогів» і, як наслідок, до боротьби із куркулями, що на ділі вилилося у боротьбу проти селянства в цілому. Створення колгоспів стало єдиною можливою системою тотального контролю над нам і позбавлення їх економічних і політичних прав.

Автори статті аналізують причини і наслідки хлібозаготівельних криз другої половини 20-х рр. ХХ ст. з точки зору спроб впливу більшовицької влади на цінову політику і доводять неефективність більшовицької системи керування економікою.

Детально досліджено основні методи і заходи боротьби більшовиків проти приватного ринку, що стало однією із головних причин штучного голоду. На основі широкого кола джерел піддано аналізу форми і методи проведення заміни ринкової моделі економіки системою розподілу, встановлено взаємозв'язок між економічною політикою радянського уряду і голодомором 1932-1933 рр. в Україні. Автори наголошують, що голод, який охопив не тільки село, а й місто, було спровоковано політичними і економічними перетвореннями комуністичної влади.

У статті подано критичний аналіз основних ґрунтовних праць з теми дослідження, наведено цитати із документів, які безпосередньо розкривають реальний стан тодішньої цінової політики та боротьби із приватним ринком.

Ключові слова: селянство; криза; хлібозаготівлі; ціни; приватник; голодомор.

Abstract. The authors of the article have studied and analyzed the pricing policy of the Soviet government in the second half of the 1920s and early 1930s in Ukraine, which has not been the subject of special studies so far. The scientific studies on the selected topic are characterized in terms of their historical relevance. Critical analysis of the economic concepts of the leaders of the

© 2019 The Authors. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Bolshevik Party has been given, the relationship between the party struggle and the changes in the economic foundations of the Bolshevik policy have been analyzed. It has been established that the price policy in the 20-30s of the 20th century in Ukraine was directly dependent on ideological guidelines and was not justified by economic indicators. It has been proved that the main methods of price management were direct administration, which in most cases led to negative results, or gave a short-term positive effect. The authors emphasize that it was the lack of economically feasible model of price policy and, in general, the system of development of industry and agriculture that led to the search for «internal enemies» and, as a consequence, fighting against the kulaks, which, in fact, resulted in the struggle against the peasantry in general. The establishment of collective farms was the only possible system of total control over them and deprivation of their economic and political rights.

The authors analyze the causes and consequences of the grain procurement crises of the second half of the 1920s in terms of attempts of the Bolshevik authorities to influence the price policy and thus prove the ineffectiveness of the Bolshevik system of economic management.

The main methods and measures of the Bolsheviks' fight against the private market, which became one of the main causes of artificial famine, were investigated in detail. On the basis of a wide range of sources, the forms and methods of carrying out the replacement of the market model of the economy by the distribution system were analyzed, and the relationship between the economic policy of the Soviet government and the 1932-1933 Holodomor in Ukraine was established. The authors emphasize that the famine, which involved not only the village but also the city, was provoked by the political and economic transformations of the communist rule.

The article presents a critical analysis of the main solid works on the topic of research, quotes from documents that directly reveal the real state of the then price policy and struggle with the private market.

Keywords: peasantry; crisis; grain procurement; prices; private person; Holodomor.

ВСТУП

Тема голодомору 1932-33 рр. буде завжди залишатися актуальною, оскільки це величезна трагедія в історії української нації. Історична пам'ять про голодомор важлива, оскільки це фактор, що об'єднує українську націю перед фактом російської загрози та історичний приклад, котрий демонструє жорстокість сталінського режиму по відношенню до українського народу. В РФ політичний режим В. Путіна, з одного боку, офіційно відхрещується від реабілітації сталінізму, з іншого – проводить історичну політику (за вираженням О. Міллера), котра сприяє створенню позитивного образу вождя народу і систематичного замовчуванню злочинів сталінізму, де Голодомор 1930-х рр. займає ключову позицію.

При цьому українська історична наука із її концепцією голоду-геноциду, тобто цілеспрямованого знищення українців, і російська теза про голод як всезагальне явище досить,

часто стають предметом різноманітних політичних спекуляцій, дуже далеких від науки. Часто до таких спекуляцій вдаються не лише політики, але й поважні історики, які замість об'єктивного дослідження даної проблеми вдаються до інтерпретації фактів на власний розсуд і у відповідності до своїх політичних поглядів, як, наприклад, відомий російський спеціаліст в галузі В. В. Кондрашин [15].

Роботи українських істориків найчастіше спрямовані на вивчення репресивної політики радянської влади, жахливого становища народу, тобто мають яскраво виражене емоційне забарвлення. І це, насправді, потужний фактор для консолідації нації, однак при цьому важливо також досліджувати й механізми/методи створення голодомору, адже саме документальні факти є найкращим підтвердженням його штучності. Одним із таких механізмів стала цінова політика радянської влади.

Мета статті – проаналізувати цінову політику більшовиків та виявити методи їх боротьби проти приватного ринку як основні рушійні сили, що привели до штучного голодому.

Цінова політика більшовиків у 20-30 рр. ХХ ст. була досліджена в працях А. Вайнштейна [32], П. Слотюка [30], В. Ильїних [13], О. Осокіної [25, 26], С. Кульчицького [17], а також в статтях Е. Семешина [28]. Проте до сих пір серйозних наукових досліджень по цій проблемі не було.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Шукаючи шляхи збереження влади, більшовики змушені були в 1921 р. скасувати продрозверстку і ввести ринкові відносини в країні. Проголосивши неп, більшовики аж ніяк не поспішали відмовлятися від ідеї жорсткого контролю за впровадженням в економіку ринкових відносин в господарство і мали намір поступово витіснити стихію ринку плановими початками. В 1925 р. ведучий теоретик партії Микола Бухарін писав, що «врешті-решт, розвиток ринкових відносин знищить сам себе, тому що, оскільки на ґрунті цих ринкових відносин з їх купівлею-продажем, грошима, кредитом, біржею і т.д. і т.п. державна промисловість і кооперація підкорять всі інші господарські форми і поступово витіснять через ринок їх до кінця, оскільки і сам ринок рано чи пізно відімре, бо все заміниться державно-кооперативним розподілом продуктів, що виробляються» [1, с. 197].

Контроль за цінами став стрижнем політики більшовиків впродовж наступних років. У сформованому Є. О. Преображенським законі «початкового соціалістичного накопичення» передбачалося здійснювати відновлення промисловості і, в подальшому, індустріалізацію країни шляхом використання «ножиць цін» (підтримці високих цін на промтовари при низьких заготівельних цінах на зерно). «Внутрішнє накопичення» повинне було вирішити гостру проблему фінансування індустріалізації, котра була ключовою в дискусіях 20-х рр., але на ділі це означало реставрацію «воєнного комунізму». В роки громадянської війни промисловість знаходилася на утриманні держави (у 1921 р. доходи становили всього 13% від витрат, а все інше заповнювати емісією і продрозкладкою [31, с. 245], а од-

ним із джерел фінансування схваленого VIII всеросійським з'їздом Рад у грудні 1920 р. плану ГОЕЛРО була саме продрозкладка. Однак відміна останньої наступного року і запровадження ринкових відносин вже не давало такої можливості. У 1922 р. держава пішла на кардинальне скорочення фінансування промисловості, залишивши на державному утриманні тільки життєво важливі підприємства. В таких умовах цінова політика на користь промисловості повинна була забезпечити її фінансову стабільність.

Однак коли 16 липня 1923 р. заступник голови ВРНГ, близький друг і соратник Преображенського Г. Л. П'ятаков, підписав наказ про отримання максимального прибутку шляхом підвищення цін на промтовари, селяни просто відмовилися купувати промтовари і виникла криза збуту. Так, собівартість одного пуда цвяхів була 4 крб. 80 коп., тоді як Донобсоюз продавав його за 14 крб., Ставропольський союз – за 28 крб., сільський кооператив – за 35 крб. [16, с. 305]. В УРСР, де були найнижчі заготівельні ціни на пшеницю, селяни виручали, в середньому, у серпні за один пуд пшениці 48 коп., у вересні – 44 коп. В Полтавській губернії заготівельна ціна із липня до жовтня впала із 94 коп. до 37 коп., в Харківській – із 77 до 32 коп. за пуд відповідно [13, с. 57]. В результаті, селяни відмовлялися здавати зерно за низькими цінами. Криза збуту вдарила і по промисловості, яка, втративши основний прибуток, була нездатна виплатити гроші робітникам. Містом поширилося безробіття, котре стало причиною соціальних протестів.

Виходячи із досвіду кризи збуту 1923 р., партійне керівництво до кінця 1927 р. дотримувалося в економіці «відновлювальних цін», звужуючи «ножиці цін» шляхом зниження цін на промтовари і компенсуючи селянам втрати. Такої політики дотримувався і Сталін, який, виступаючи на XV партз'їзді (грудень 1927 р.), наголосив: «політика зниження цін на промтовари є одним з основних важелів поліпшення нашої промисловості, розширення ринку і посилення того самого джерела, на базі якого може тільки розгортатися наша індустрія» [33, с. 60].

Однак економічні реалії того часу заводили партійне керівництво в глухий кут, адже підвищення цін на промтовари приводило до кризи збуту, в той час як зниження цін вело до товарного голоду, оскільки промисловість

була нездатною задовольнити селянський попит і позбавляла їх стимулу продавати свої надлишки по низьким цінам. Держава прагнула експортувати частину зерна, а на виручену валюту закуповувати обладнання для промисловості. Але підвищення заготівельних цін на зерно в комбінації із падінням цін на зовнішньому ринку, зумовленого кризою перевиробництва (тобто зростання нереалізованих запасів зерна, котрі лише в чотирьох заокеанських країнах – США, Канаді, Аргентині і Австралії – досягли на 1 серпня 1926 р. 37 млн. центнерів [10, с. 38, 39]), привело до різкого падіння доходів держави (в ході хлібозаготівельної кризи 1925/1926 р. заготівельні ціни на пшеницю по ряду районів наближалися до 1,5 крб. за пуд, радянська пшениця котувалася на Лондонській біржі в розмірі 2 крб. за пуд, на Чиказькій – 1, 9 крб. [13, с. 112].

В ході з'ясування причин кризи на XIV партз'їзді (грудень 1925 р.) частина більшовиків (Л. Б. Каменєв, Г. Є. Зінов'єв, Г. Я. Сокольников) розцінювали затримку реалізації хлібозаготівлі, яка призвела до кризи, як акт цілком усвідомленого опору з боку заможного селянства. Проти такої позиції категорично виступив М. Бухарін і більшість в Політбюро, в т. ч. Й. Сталін. Щоправда, в ході кризи 1927/1928 р. вже сам М. Бухарін заявив про необхідність наступу на куркулів, однак генсек продовжував займати «примиренську позицію», за що був різко розкритикований лівими опозиціонерами на XV партз'їзді (грудень 1927 р.). Так, наприклад, Іван Бакаєв заявив: «...В доповіді т. Сталіна немає і натяку на гасло про «форсований наступ на куркуля... Я звертаю увагу з'їзду на те протиріччя, в якому т. Бухарін знаходиться з т. Сталіним...» [33, с. 336].

Проте позиція Сталіна різко зміниться після того, як «лівих опозиціонерів» XV партз'їзду буде відправлено в заслання. Вже на початку 1928 р. генсек заговорить словами опозиціонерів про «куркульський саботаж» хлібозаготівлі і стане ініціатором використання репресивних методів проти селянства. Виступаючи на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), Сталін, як і Преображенський до нього, назвав ключовим моментом індустріалізації «накопичення». За його словами, селянство «платить державі не тільки звичайні податки, прямі і непрямі, але ...переплачує на порівняно високих цінах на товари від промисловос-

ті... недоотримує на цінах на сільськогосподарські продукт...» Генсек різко критикує тих, хто вимагає ліквідації «ножиці цін», адже це «означає загальмувати індустріалізацію країни, ...підірвати нашу ще не зміцнілу молоду промисловість» [3, с. 354-356]. Так розпочалася боротьба Сталіна із своїми колишніми союзниками – Бухаріним, Риковим, Томським (так званою «правою опозицією»).

Причини кризи 1927/1928 р. були озвучені в грудні 1927 р. тодішнім наркомом торгівлі РСФСР Г.В. Чухрітою: недорід в найголовніших хлібовиробних районах; несприятлива погода восени 1927 р.; перебільшені розрахунки хлібофуражного балансу експертною радою ЦСУ щодо валових зборів і товарності, на яких потім будувався план хлібозаготівлі; недостатнє, а за деякими вдвічі менше минулорічного, постачання основних хлібовиробних районів промтоварами; зниження заготівельних цін на хліб в ряді виробляючих районів у вересні-жовтні; жорстке адміністративне регулювання з центру заготівельної діяльності на хлібному ринку всіх заготівельників, що сприяє бюрократичному їх переродженню, перетворення в чиновників, позбавлених будь-якої доцільної господарської ініціативи [5, с. 115, 116]. Проте у прийнятій 24 грудня 1927 р. директиві «Про хлібозаготівлі» Політбюро зайняло категоричну позицію: «вважати неприпустимим підвищення хлібних цін і заборонити постановку цього питання у пресі, радянських і партійних органах» [5, с. 112].

Показовим стало становище на Північному Кавказі, де в результаті падіння збору зернових (з 601 тис. т в 1925 р. до 419 тис. т в 1927 р. і 317 тис. в 1928 р. [32, с. 121]) відбулося суттєве зростання ринкових цін, але в той же час тверді заготівельні ціни майже не змінилися. Виступаючи на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), М. Бухарін приводив такі цифри по Північному Кавказу: «...валовий збір пшениці з десятини був: в 1925/1926 року – 69,9 пуда; в 1926/1927 році – 37,9 пуда; в 1927/1928 році – 29,8 пуда... Там три роки був неврожай ...при зборі з десятини в 69,9 пудів селянин отримав за пуд 115 копійок, а при зборі в 37,9 пудів... – 1 крб. 2 коп. ...в 1925 році він [селянин] виручав з десятини 72 крб., в 1926-1927 р. – 32 крб., в 1928 р. – 24 крб.» [3, с. 377, 378]. Пленум визнав перебільшені оцінки селянських запасів і прийняв резолюцію, що засуджувала надзвичайні заходи, зупиняла реквізицію продо-

вольства, а також підвищувала заготівельні ціни на хліб [23, с. 353], що більшовики категорично забороняли раніше.

Хоча валовий збір зернових в 1928 р. (саме цей урожай і заготовляли в 1928/1929 господарському році), був вищим, чим в 1927 р. (73,32 млн. т проти 72,3 млн.) неврожай на Україні і Північному Кавказі привів до того, що жита і пшениці було зібрано на 20 % менше, чим в 1927 р. В результаті заготівлі зерна також виявилось менше (1928/1929 р. заготовлено 10,79 млн. т проти 11,03 млн. т в 1927/1928 р.) [14, с. 107]. В умовах неврожаю відбувся різкий скачок цін на хліб в приватній торгівлі, в результаті чого, не дивлячись на підвищення заготівельних цін, їх розрив із цінами вільного ринку посилювався, що привело до нової кризи хлібозаготівлі. Це розв'язало руки сталіністам і дозволило знайти козир в боротьбі проти «правої опозиції». На листопадовому (1928 р.) пленумі позиція сталіністів вже була вирішальною.

«Злочинна» діяльність приватника полягала у використанні значної розбіжності між цінами у виробничих і споживчих районах. Так, в 1925/1926 р. перевищення ціни на жито в споживаючих районах над виробничими складало 55, а в 1926/27 р. вже 99 коп. [11, с. 100]. Ще більшою була різниця ціни борошна із заготівельною ціною зерна. Приватні заготівельники скуповували у селян зерно за вищими цінами, аніж державні заготівельники. Користуючись значною різницею між заготівельними цінами на зерно і продажними цінами на борошно, приватники перемелювали скуплене зерно на власних млинах, переправляли в споживчі райони і продавали за потрібною ціною. В 1925/1926 р. в ході конкуренції з приватником, державні заготівельники змушені були піти на підвищення твердих цін, що привело до невігідної реалізації продукції на зовнішніх ринках. В наступному році приватні заготівельники використали значний розрив цін на українському та російському ринках, пов'язаний із затримкою дозрівання врожаю в ЦЧО і у Поволжі. В 1926/1927 р. держава відповіла адміністративними заходами проти приватника: введенням економічного регулювання залізниць, поширене на водні і змішані водно-залізничні перевезення, вилученням млинів із приватної власності і т.д.

Оскільки найбільша активність приватних хлібних вантажів в залізничному вивезенні була зафіксована в УСРР, то саме на неї був направлений основний удар. Замість торгівлі перероблених зерном, республіка вивозила його в центральні райони РРФСР і Поволжя, щоб потім звідти отримати його у вигляді борошна для задоволення власних продовольчих потреб, одночасно закриваючи власні переробні підприємства. Зменшення виробництва борошна в УСРР призвело до скорочення працюючих на переробних підприємствах, в той час, коли залучення українського зерна на російський ринок сприяло появі там великих переробних підприємств і створенню робочих місць. В першій половині 20-х борошномельна промисловість УСРР займала перше місце щодо вартості виробленої продукції в порівнянні з іншими галузями економіки [30, с. 106], а тому це був досить сильний удар по українській економіці.

Удар по приватнику привів до скорочення його ролі в торгівлі. Так, якщо в 1922/1923 р. $\frac{3}{4}$ всього роздрібного товарообігу країни знаходилося в руках приватно-торгового капіталу, то вже в 1927/1928 р. $\frac{3}{4}$ всього роздрібного товарообігу країни знаходилося в руках соціалістичного сектора товарообігу. Наступні роки дають подальше скорочення ролі приватника в роздрібному товарообороті до 15,3% в 1928/1929 р. і приблизно до 6% в 1930 р. Суттєво впала частка приватника в постачанні центральних міст, зокрема Москви (із 46% в 1925/1926 р. до 6,2% в 1927/1928 р. [24, с. 121, 131]). Витіснення із ринку приватника привело до того, що держава змушена була нарощувати поставки на внутрішньому ринку замість того, щоб, використовуючи сприятливу ринкову кон'юнктуру на зовнішньому ринку (неврожай в Західній Європі), форсувати експорт. Однак основні заготівельні організації не встигали вчасно і в необхідній кількості постачати деякі споживчі райони. В Україні замість 32 тисяч торгових підприємств, котрі були закриті приватниками в 1927/1928 р., кооперація відкрила лише 5 тисяч. В Харкові замість 1220 закритих торгових підприємств (переважно дрібних) кооперація відкрила тільки 22 магазина [19, с. 76, 77]. Кооперативні і державні підприємства були, як правило, більшими за приватні і по своєму товарообігу в більшій частині компенсували закриті приватні лавки, але це привело до складнощів в обслуговуванні покупців, що породжувало черги.

В лютому 1929 р. Політбюро приступило до оформлення всесоюзної карткової системи на хліб, що стало свідченням катастрофічної нестачі хліба та інших продуктів харчування в містах та робітничих селищах, кількість населення в яких стрімко зростала. Офіційно в країні були введені тільки всесоюзна карткова система на хліб (лютий 1929 г.) і м'ясо (липень 1930 г.), а також нормування основних продуктів харчування для жителів Москви, Ленінграда, Донбасу (жовтень 1929 г.) і Кузбасу (літо 1930 р). В дійсності вона була введена практично на всі продукти.

Однак держава не могла забезпечити постачання споживачів навіть по мінімальним нормам. Так, річна потреба крупи для постачання робітників промислових центрів в 1928/1929 році становила 5,1 млн. пудів, тоді як Наркомат торгівлі зміг виділити лише 2,6 млн. пудів [25, с. 97]. Таким чином, скорочення приватної торгівлі стало причиною кризи. Проте Сталін, виступаючи на квітневому (1929 р.) пленумі, заявив: «...куркуль давав хліб в порядку самопливу до 1927 р., а після 1927 р. перестав він давати хліб... Якщо раніше куркуль був ще порівняно слабкий, що не мав можливості серйозно влаштувати своє господарство, не мав достатніх капіталів для зміцнення свого господарства, через що він був змушений виносити всі або майже всі надлишки свого хлібного виробництва на ринок, то тепер, після ряду врожайних років, ...коли йому вдалося накопичити необхідні капітали – він отримав можливість маневрувати на ринку, він отримав можливість відкласти хліб» [4, с. 458]. Удільна вага приватника в торгівлі хлібом була в 1928/1929 р. ще досить високою – 23% [14, с. 107], однак ні про яке підвищення ролі куркуля в приватній торгівлі говорити не доводиться.

Після перемоги сталінської фракції більшовики навідріз відмовилися підвищувати заготівельні ціни. Так, в УСРР заготівельні ціни на пшеницю в 1927/1928 р. склали 114 коп. за пуд, а із 1928/1929 по 1931/1932 р. вона залишалася незмінною і становила 132 коп. за пуд, на жито в 1927/1928 р. – 75 коп. за пуд, а із 1928/1929 по 1931/1932 рр. – 95 коп. Наприклад, в Західному Сибіру в 1927/1928 р. заготівельні ціни на пшеницю склали 85 коп. за пуд, а в подальші роки – 99 коп., на жито – 55 і 68 коп. відповідно, в ЦЧО заготівельні ціни на пшеницю склали 117 і 130 коп., на жито – 75 і 88 коп. відповідно [21, с. 352,

353; 22, с. 192]. Звернімо увагу, що нерідко місцева влада могла ще більше знижувати заготівельні ціни для успішної реалізації директив Кремля. Так, за свідченнями очевидців, в 1932 р. на Харківщині «у селян забирали пшеницю і платили їм 86 коп. за пуд» [20, с. 105].

Не дивлячись на те, що в Україні заготівельні ціни були одними із найвищих в СРСР, розрив між заготівельними і вільними ринковими цінами у зв'язку із неврожаєм тут теж був найвищим. По даним С. В. Маркової, станом на 1 грудня 1928 р. базарні ціни на пшеницю в УСРР досягли 3 крб. 27 коп. за пуд, а станом на 1 січня 1929 р. знизилися до 3 крб. 16 коп. за пуд. С. В. Маркова пише, що розрив між цінами на пшеницю державних заготівельників та приватним ринком становив в 1929 р. 130 %, але не приводить ніяких конкретних цифр [18, с. 213], та, якщо порівняти розміри ринкових цін, приведені Марковою, із твердими заготівельними цінами із радянського статистичного збірника (1 крб. 32 коп.), то виходить, що станом на 1 грудня 1928 р. ринкові ціни у 2,5 рази перевищували заготівельні, а 1 січня 1929 р. – у 2,4 рази. При цьому базарні ціни в сільській місцевості різнилися залежно від економічно-географічного регіону УСРР. За підрахунками Маркової, у Поліссі пуд пшениці 1 січня 1929 р. коштував 2 крб. 70 коп., а в Степовій Україні – 3 крб. 57 коп. [18, с. 521], тобто, ринкові ціни перевищували заготівельні відповідно в 2 і 2,7 раз. Весною ринкові ціни почали зростати і в березні 1929 р., по даним Г. Я. Неймана, розрив між заготівельними і ринковими цінами по пшениці складав 330% [24, с. 193].

Ще більшим був розрив цін на жито. Базарні ціни на жито по УСРР склали 1 грудня 1928 р. 2 крб. 49 коп. за пуд, що було 2,6 рази вище заготівельних цін (95 коп.), а до 1 січня 1929 р. знизилися до 2 крб. 30 коп. [18, с. 213] При цьому ринкова вартість на жито коливалася від 1 крб. 95 коп. в Поліссі (перевищення в 2 рази) до 2 крб. 80 коп. в степовій Україні [18, с. 521] (перевищення в 3 рази).

До кінця першої п'ятирічки ціни продовольчих товарів на вільного ринку зросли в 30 разів проти 1928 р. [17, с. 208]. Найдорожче продавали хліб у Дніпропетровській області – 120 крб. На Черкащині та у Харкові «комерційний хліб» коштував найдешевше, відповідно, по 2,5 – 3 крб. [2, с. 67]. Для порівняння, в

середньому чорнороб заробляв 40–60 крб. на місяць, кваліфікований робітник – 160 крб. На Роменщині буханка хліба вагою до 1,5 кг на приватному ринку коштувала 60 крб., а середня заробітна платня кваліфікованого робітника на найпотужнішому роменському підприємстві – механзагоді становила близько 75 крб., а на інших заводах і фабриках ще менше [34, с. 70].

В той же час постачання по картковій системі було мізерним і з кожним роком погіршувалося, а в державних магазинах, де ціни були нижчими, був вічний дефіцит товарів. В грудні 1931 року Політбюро ЦК КПРС прийняло секретне рішення про підвищенні цін, в результаті якого до весни 1932 р. роздрібні ціни в державних магазинах зросли на 30%. Неопубліковані листи селяни в редакцію газет свідчать про тяжке становище на селі і крайнє невдоволення: «зерно у людей забрали по 63 коп. за пуд, а хліб в кооперативі продають по 2 крб. 20 коп. за фунт. Хіба це не бандитизм? Ми тільки й бачимо депеші: «Натисни, відбирай все до кінця». І п'яна комсомольська ватага вривається ночами в хати, викидає дітей на мороз, калічить людей похилого віку і гвалтує жінок, і це, за словами Джугашвілі, ударна бригада. Праця у нас всюди примусова. Зарплату наполовину вираховують, всі голодують...» [7, с. 408].

За низькими державними цінами продавалися не лише зернові культури, але й інше продовольство. Так, у Московській області заготівельні ціни на картоплю в 1930 р. склали 57 коп. за пуд, в 1931 р. – 59 коп. за пуд. [21, с. 357], тоді як на приватних московських ринках картопля в 1932 р. коштувала 50 коп. за штуку [35, с. 108]. В УСРР заготівельні ціни на картоплю були найнижчими в СРСР і склали в 1930–1931 рр. 43 коп. за пуд [21, с. 357], а на приватному ринку в травні 1932 р., як згадували очевидці, за пуд картоплі давали 20 крб. [17, с. 245]. Але й те вкрай складно було знайти: в 1929 році приватник забезпечував близько половини поставок овочів і картоплі, а у 1930 р. його частка в торгівлі впала до 5% [25, с. 108, 109]. В результаті, до початку липня 1930 р. продовольчою кризою було вражено вже 17 округів України [6, с. 533]. Відомий радянський економіст Л. М. Гатовський (1903–1997) писав в 1930 р.: «на ринку ми маємо зараз розгорнутий контрнаступ ворожих соціалістичному плану елементів – куркуля і непмана, котрі, роздуваючи ціни, на-

магаються зірвати планові заготовки... Відзначаючи перехідний характер нинішньої системи розподілу, слід рішуче підкреслити, що вона аж ніяк не може розглядатися лише як продукт господарських труднощів. В неї у наявності ряд істотних моментів, що відносяться до зростання планового соціалістичного начала, котрий витісняє елементи «свободи торгівлі»...» [9, с. 80].

Однією із головних причин створення колгоспів було те, що в них, на думку радянської влади, селянам буде набагато складніше приховувати свої надлишки. Крім того, передбачалося, за рахунок механізації і тракторизації колгоспів, суттєво підвищити продуктивність і знизити собівартість виробництва зерна. Проте розрахунки влади не виправдалися. Так, зокрема, собівартість виробництва зерна в 1929 р. становила 10,6 крб./центнер, у 1930 р. знизилася 8,4 крб./ц., однак в 1931 р. знову підвищилася до 17,3 крб./ц., а у 1932 р. – 22,9 крб./ц. [29, с. 434]. Склалася наступна ситуація: колгоспники повинні були здавати державі пшеницю за ціною 1 крб. 32 коп. за пуд, що в 1930 р. приблизно відповідало собівартості її виробництва, а у 1932 р. майже втричі перевищувало собівартість (3,75 крб. за пуд). А якщо брати до уваги згадки про те, що селяни здавали зерно по 60 – 80 крб. за пуд, то заготівельна ціна повинна була перевищувати собівартість в 5–6 разів, що взагалі здається неможливим.

До цього потрібно також додати, що в результаті вилучення всіх надлишків по твердим цінам, колгоспникам нічим було оплачувати їх працю. Так, наприклад, в 1931 р. 48 % українських господарств нічого не видали по трудовнях, що було офіційно визнано тодішнім керівництвом [17, с. 200–201]. Інакше кажучи, в половині артілей люди цілий рік працювали безоплатно, здобуваючи собі і своїй сім'ї жалюгідні засоби до існування тільки із невеликих присадибних ділянок. В інших колгоспах те, що можна було назвати їх «прибутком», йшло в основному на утримання управлінського апарату, котрий і «заробляв» більшу частину трудовнів.

Одним із найсерйозніших проявів кризи стало масове «розбазарювання» хліба. Селяни, щоб уникнути голодування, почали приховувати продукцію, вироблену в громадському господарстві до її оприбуткування і вивезення. Оскільки задача хліба державі не компен-

сувала селянам навіть собівартість виробництва, колгоспи і колгоспники намагалися вивести хліб на нелегальний ринок проти якого так інтенсивно боролися більшовики, однак який так і не був офіційно заборонений. Так, 12 листопада 1929 р. інформаційний відділ ЦК КП(б)У сповістив: «Багато округів повідомляють, що є колгоспи, які не здають своїх товарних надлишків взагалі. Деякі із них везуть хліб на приватний ринок. Зараз проводиться масова перевірка здачі зерна колгоспами. В Одеському окрузі внаслідок перевірки передано до суду 18 голів колгоспів за злісне приховування своїх товарних надлишків, за продаж зерна приватнику» [17, с. 62]. Та, не дивлячись на всі суворі заходи радянської влади, із року в рік ця проблема зростала. За приблизними оцінками істориків, обіг колгоспних ринків в 1932 р. складав 7 – 8 млрд. крб. Різниця між заготівельними і ринковими цінами принесла колгоспникам значну суму (за 1929-1931 рр. – близько 4 млрд. крб.) [14, с. 122].

На початку 1932 року, коли від голоду вже померли сотні тисяч людей, крадіжки хліба стали звичайним явищем. Так, 12 березня 1932 р. в сільськогосподарській артілі імені Петровського (с. Будилка, Лебединського р-ну Харківської області) було затримано на полі колгоспника М. О. Шапошника, при обшуку в якого виявлено 45 кг картоплі. При цьому сам колгоспник не заперечував свого «злочину» і заявив, що на цей вчинок його змусив той факт, що картоплі вже давно немає і по своїх трудових він ще із осені не добрав тієї кількості, що йому належить. Його сім'я, котра складалася із 9 осіб, голодувала, оскільки не мала за що купити харчі [27, с. 32]. 13 квітня 1932 р. вийшла постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про розкрадання продовольчих і промислових товарів», що передбачала: «а) Доручити комісії в складі т. Вишинського, Криленко, Ягоди, Акулова і Агранова представити в Політбюро проект організації від 5 до 10 процесів в різних місцях СРСР, керуючись тим, щоб – вважаючи організаторів розкрадань хліба і товарів ворогами народу – засудити їх до вищої міри покарання, особливо винних у розкраданнях комуністів. б) Інших учасників цих розкрадань по всьому СРСР засуджувати до концтаборів на великі терміни, причому комуністам, котрі потрапили за розкрадання, покарання посилити» [7, с. 357].

7 серпня 1932 р. був прийнятий закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності», котрий передбачав «застосовувати в якості заходу судової репресії за розкрадання (крадіжку) колгоспного і кооперативного майна вищу міру соціального захисту – розстріл з конфіскацією всього майна і з заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі на строк не нижче 10 років з конфіскацією всього майна» [7, с. 454]. Інструкція від 16 вересня 1932 р. також передбачала вищу міру покарання «у відношенні куркулів, колишніх торговців і інших соціально-ворожих елементів, які проникли в органи постачання, торгівлі і кооперації, а також посадових осіб товаропровідної мережі, викритих в розкраданні товарів або продажу їх на приватний ринок» і спекулянти, «котрі безпосередньої участі в розкраданнях не брали, але спекулюють товарами і продуктами, знаючи, що товари ці викрадені з державних установ і кооперації» [7, с. 477-478].

Вилучення зерна із колгоспів по таким низьким цінам, що вело до розорення сільського господарства, потрібне було державі для задоволення експортно-імпортних планів. Однак на початку 30-х відбувся новий раунд падіння цін на зернові продукти на зовнішньому ринку, що змусило СРСР нарощувати обсяги їх експорту і знизити їх ціну з ціллю швидшого збуту. Так, у 1925/1926 р., коли відбулася вже згадана хлібозаготівельна криза, за експорт 2 млн. т зернових вдалося виручити 118,8 млн. крб., в календарному 1930 р. за 4,8 млн. т виручені 157,8 млн. крб., в голодному 1933 р. за 1,7 млн. т – 31,2 млн. крб. [8, с. 20, 21]. За даними іншого статистичного збірника, в 1930 р. за 4,84 млн. т хлібних культур були виручені 206 млн. крб., в 1931 р. за 5,2 млн. т виручили 156,6 млн. крб. в 1932 р. – за 1,808 млн. т – 56,98 млн. крб., в 1933 р. – за 1,76 млн. т – 45,257 млн. крб. [22, с. 687]

Запущений без належних розрахунків і погано контрольований процес нарощування закупок промислового обладнання і сировини за кордоном (в 1931 р. Радянський Союз став найбільшим покупцем машин на світовому ринку; у 1930 і 1931 рр. частка СРСР складала відповідно 30% і 50% світового імпорту машин і обладнання), неминуче вів до критичного росту дефіциту зовнішньоторгового балансу. В серпні 1931 р. було досягнуто апогею

зовнішньої заборгованості, котра становила 1,4 млрд. крб., і Радянський Союз опинився на межі банкрутства по зовнішнім платежам. Значимо, що скорочення експорту зерна було пов'язано не із голодом в СРСР, а із заходами проти радянського демпінгу, прийнятими в західних країнах впродовж 1930-1932 рр.

Документи свідчать, що радянський уряд й надалі намагався просунути експорт зерна, але знаходив підтримку в цьому лише з боку окремих країн, в першу чергу Німеччини. Із протоколу планерного засідання радянської та німецької економічних делегацій (22 грудня 1931 р.) слідує: «...5. Німецька сторона повідомляє, що, крім уже укладених угод про постачання зернових, ще існує можливість укласти незабаром додаткову угоду про ввезення 100 тис. т пшениці із СРСР. Вона заявляє про свою готовність сприяти укладенню цієї угоди» [12, с. 728, 729]. Для забезпечення реалізації експортних планів на початку 1932 р. були ініційовані так звані зустрічні плани. 14 січня 1932 року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято рішення змусити регіони, які виконали план, продовжити хлібозаготівлі понад плану.

Ще одним із способів грабунку населення був продаж імпортованих товарів через мережу магазинів «Торгсін», котрий носив явно спекулятивний характер. Ціна продажу імпортованих товарів в 1932 році перевищувала закупівельні ціни імпорту в 1,5 рази, в 1933 р. – в 5 разів, в 1934-1935 роках – в 2-3 рази. Втім, за окремими імпортованими товарами перевищення цін продажу в магазинах над цінами їх закупівлі за кордоном було істотно більше цих

показників. Наприклад, в 1933 р. м'ясо, закуплене за кордоном по 13 коп. за 1 кг, в умовах голоду продавали по 1 крб. 75 коп., тобто майже в 14 разів дорожче. В 1933 р. «Торгсін» закупив за кордоном товарів на суму на 4 млн. крб., а продав їх населенню за 21 млн. крб. Всього, за час свого існування, на закупівлю імпортованих товарів було витрачено 14 млн. крб., що становило менше 5% від скуплених у населення цінностей [26, с. 204, 205].

ВИСНОВКИ

Таким чином, у 20-30 рр. ХХ ст. існував прямий зв'язок між ціновою політикою радянського уряду і голодом в Україні, котрий охопив не лише село, але й місто. Загнавши селян в колгоспи, уряд вилучав в них зерно та інше продовольство за низькими державними цінами. Фактично, в селян відбирали не лише надлишки, але й часто практично всі наявні запаси продовольства, прирікаючи їх на голодну смерть. Фантастичні плани заміни ринку системою розподілу, яка мала стати ідеальним економічним засобом підтримки диктатури партії, були дуже далекими від реальності і нездійсненими. Повторилася ситуація 1920-1921 рр., коли більшовики, довівши країну в своїх експериментах до розорення, вимушені були ввести нову економічну політику. Проте якщо тоді вони могли виправдати свої дії Громадянською війною і вторгненням інтервентів, то у 1932-1933 рр. єдиним способом упокорити населення України став голодомор.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Buharin, N. (1988). *Izbrannye proizvedeniya* [Selected Works]. Moscow: Politizdat (in Russian) [Бухарин, Н. (1988). *Избранные произведения*. Москва: Политиздат].
2. Bulhakova, A. (2015). *Zhinotstvo ukrainskoho sela chasiv holodomoru 1932–1933 rr. Sotsialno-ekonomichnyi ta dukhovnyi aspekt* (Doctoral thesis). Kyiv (in Ukrainian) [Булгакова, А. (2015). *Жіноцтво українського села часів голодомору 1932–1933 рр. Соціально-економічний та духовний аспекти* (Кандидатська дисертація). Київ].
3. Danilov V. (Ed.). (2000). *Kak lomali NjEP. Stenogrammy plenumov CK VKP(b) 1928–1929 gg.* [How to break the NEP. Transcripts of the plenary sessions of the Central Committee of the CPSU (b) 1928–1929] (Vol. 2). Moscow: MFD (in Russian) [Данилов В. (Ред.). (2000). *Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг.* (Том 2). Москва: МФД].
4. Danilov V. (Ed.). (2000). *Kak lomali NjEP. Stenogrammy plenumov CK VKP(b) 1928–1929 gg.* [How to break the NEP. Transcripts of the plenary sessions of the Central Committee of the CPSU (b)

- 1928–1929] (Vol. 4). Moscow: MFD (in Russian)
[Данилов В. (Ред.). (2000). *Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг.* (Том 4). Москва: МФД].
5. Danilov, V. (Ed.). (1999). *Tragedija sovjetskoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumenty i materialy* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939. Documents and materials] (Vol. 1). Moscow: ROSSPJeN (in Russian)
[Данилов, В. (Ред.). (1999). *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы* (Том 1). Москва: РОССПЭН].
6. Danilov, V. (Ed.). (1999). *Tragedija sovjetskoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumenty i materialy* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939. Documents and materials] (Vol. 2). Moscow: ROSSPJeN (in Russian)
[Данилов, В. (Ред.). (1999). *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы* (Том 2). Москва: РОССПЭН].
7. Danilov, V. (Ed.). (1999). *Tragedija sovjetskoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumenty i materialy* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939. Documents and materials] (Vol. 3). Moscow: ROSSPJeN (in Russian)
[Данилов, В. (Ред.). (1999). *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы* (Том 3). Москва: РОССПЭН].
8. Fokina, D. (Ed.). (1967). *Vneshnjaja trgovlja SSSR. 1918–1966* [Foreign trade of the USSR. 1918–1966]. Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija (in Russian)
[Фокина, Д. (Ред.). (1967). *Внешняя торговля СССР. 1918–1966*. Москва: Международные отношения].
9. Gatovskij, L. (1930). Rekonstrukcija hozjajstva i voprosy snabzhenija [Farm reconstruction and supply issues]. *Bol'shevik, 19-20*, 70–83 (in Russian)
[Гатовский, Л. (1930). Реконструкция хозяйства и вопросы снабжения. *Большевик, 19-20*, 70–83].
10. Goranovich, M. (1971). *Agrarnyj krizis i raspad Agrarnogo bloka stran Vostochnoj i Jugo-Vostochnoj Evropy (1930-1933 gg.)* [Agrarian crisis and the disintegration of the Agrarian Bloc of Eastern and Southeastern Europe (1930–1933)]. Moscow: Nauka (in Russian)
[Горанович, М. (1971). *Аграрный кризис и распад Аграрного блока стран Восточной и Юго-Восточной Европы (1930–1933 гг.)*. Москва: Наука].
11. Grik, N. (2003). Sovetskaja politika cen i derevnja v uslovijah NJePa (1921–1927 gg.) [Soviet pricing policy and the village in the NEP]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 276*, 98–107 (in Russian)
[Грик, Н. (2003). Советская политика цен и деревня в условиях НЭПа (1921–1927 гг.). *Вестник Томского государственного университета, 276*, 98–107].
12. Gromyko, A. (1968). *Dokumenty vneshnej politiki SSSR* [Documents of the USSR foreign policy] (Vol. 14). Moscow: Politizdat (in Russian)
[Громько, А. (1968). *Документы внешней политики СССР* (Том 14). Москва: Политиздат].
13. Il'inyh, V. (1992). *Kommercija na hlebnoe fronte (Gosudarstvennoe regulirovanie hlebnogo rynka v uslovijah NJePa 1921–1927 gg.)* [Commerce on the grain front (State regulation of the grain market in the context of the NEP 1921–1927)]. Novosibirsk: Nauka (in Russian)
[Ильиных, В. (1992). *Коммерция на хлебном фронте (Государственное регулирование хлебного рынка в условиях НЭПа 1921–1927 гг.)*. Новосибирск: Наука].
14. Kolganov, A. (1990). *Put' k socializmu. Tragedija i podvig* [The road to socialism. Tragedy and feat]. Moscow: Jekonomika (in Russian)
[Колганов, А. (1990). *Путь к социализму. Трагедия и подвиг*. Москва: Экономика].
15. Kondrashin, V. (2008). *Golod 1932–1933 godov: tragedija rossijskoj derevni* [The famine of 1932–1933: the tragedy of the Russian village]. Moscow: ROSSPJeN (in Russian)

- [Кондрашин, В. (2008). *Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни*. Москва: РОССПЭН].
16. Kuchkin, A. P. (1955). *SSSR v period vosstanovlenija narodnogo hozjajstva (1921-1925 gg.)* [USSR in the period of national economy recovery] Moscow: Gospolitizdat (in Russian)
[Кучкин, А. П. (1955). *СССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.)* Москва: Госполитиздат].
 17. Kulchytskyi, S. (1991). *Tsina "velykoho perelomu"* [Big Break Price]. Kyiv: Ukraina (in Ukrainian)
[Кульчицкий, С. (1991). *Ціна «великого перелому»*. Київ: Україна].
 18. Markova, S. (2015). *Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.)* [Socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the formation of the communist system (1917-1933)] (Doctoral thesis). Kamianets-Podilskyi (in Ukrainian)
[Маркова, С. (2015). *Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.)* (Докторська дисертація). Кам'янець-Подільський].
 19. Morozov, L. (1960). *Reshajushhij jetap bor'by s njeptmanskoj burzhuaziej: iz istorii likvidacii kapitalisticheskie jelementov goroda: 1926–1929 gg.* [The decisive stage in the struggle against the Nepman bourgeoisie: from the history of the liquidation of the capitalist elements of the city: 1926–1929.] Moscow: n. d. (in Russian)
[Морозов, Л. (1960). *Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией: из истории ликвидации капиталистические элементов города: 1926–1929 гг.* Москва: n. d.].
 20. Mytsyk, Yu. (2008). *Ukrainskyi holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* [Ukrainian Holocaust 1932–1933: Testimonies of Survivors] (Vol. 5). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia (in Ukrainian)
[Мицик, Ю. (2008). *Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (Том 5). Київ: Києво-Могилянська академія].
 21. N. d. (1932). *Narodnoe hozjajstvo SSSR. Statisticheskij sbornik* [National economy of the USSR. Statistical compilation]. Moscow: Gosudarstvennoe social'no-jekonomicheskoe izdatel'stvo (in Russian)
[N. d. (1932). *Народное хозяйство СССР. Статистический сборник*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство].
 22. N. d. (1936). *Socialisticheskoe stroitel'stvo SSSR. Statisticheskij ezhegodnik*. Moscow: CUNHU Gosplana SSSR (in Russian)
[N. d. (1936). *Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник*. Москва: ЦУНХУ Госплана СССР].
 23. N. d. (1970). *Kommunisticheskaja Partija Sovetskogo Sojuza v reshenijah s#ezdov, konferencij i plenimov (1898–1986)* [The Communist Party of the Soviet Union in the decisions of congresses, conferences and plenary sessions (1898-1986)] (Vol. 4, 8th ed.). Moscow: Politizdat (in Russian)
[N. d. (1970). *Коммунистическая Партия Советского Союза в решениях съездов, конференций и пленумов (1898-1986)* (Том 4, 8-е изд.). Москва: Политиздат].
 24. Nejman, G. (1935). *Vnutrennjaja trgovlja SSSR* [Internal Trade of the USSR]. Moscow: Gosudarstvennoe social'no-jekonomicheskoe izdatel'stvo (in Russian)
[Нейман, Г. (1935). *Внутренняя торговля СССР*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство].
 25. Osokina, E. (2008). *Za fasadom "stalinskogo izobilija": Raspredelenie i rynek v snabzhenii naselenija v gody industrializacii. 1927–1941* [Behind the facade of the "Stalinist abundance": Distribution and market supply of the population during the years of industrialization. 1927–1941]. Moscow: ROSSPJeN (in Russian)
[Осокина, Е. (2008). *За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941*. Москва: РОССПЭН].

26. Osokina, E. (2009). *Zoloto dlja industrializacii: "TORGSIN"* [Gold for industrialization: "TORGSIN"]. Moscow: ROSSPJeN (in Russian)
[Осокина, Е. (2009). *Золото для индустриализации: «ТОРГСИН»*. Москва: РОССПЭН].
27. Pokydchenko, L. (Ed.). (2006). *Holodomor 1932-1933 rr. na Sumshchyni* [The famine of 1932-1933 in the Sumy region]. Sumy: Yaroslavna (in Ukrainian)
[Покидченко, Л. (Ред.). (2006). *Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині*. Суми: Ярославна].
28. Semeshyn, E. (2017). *Prychyny kryzy NEPU i perekhodu do komandnoi ekonomiky* [Causes of NEP crisis and transition to a command economy]. *Teoriia ta metodyka navchannia suspilnykh dystsyplin*, 5, 67–73 (in Ukrainian)
[Семешин, Е. (2017). Причини кризи НЕПУ і переходу до командної економіки. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін*, 5, 67–73].
29. Senokosov, Ju. (Ed.). (1989). *Surovaja drama naroda: Uchenye i publicisty o prirode stalinizma* [The harsh drama of the people: Scientists and writers on the nature of Stalinism]. Moscow: Politizdat (in Russian)
[Сенокосов, Ю. (Ред.). (1989). *Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма*. Москва: Политиздат].
30. Slotiuk, P. (2001). *Rehuliuвання khlibnoho rynku v Ukraini v period zahotivelnoi kampanii 1926 – 1927 r.* [Regulation of the bread market in Ukraine during the harvesting campaign 1926–1927] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho*, 3, 105–109 (in Ukrainian)
[Слотюк, П. (2001). Регулювання хлібного ринку в Україні в період заготівельної кампанії 1926 – 1927 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*, 3, 105–109].
31. Strumilin, S. (1958). *Na planovom fronte. 1920–1930 gg.* [On the planned front. 1920–1930]. Moscow: Gospolitizdat (in Russian)
[Струмилин, С. (1958). *На плановом фронте. 1920–1930 гг.* Москва: Госполитиздат].
32. Vajnshtejn, A. (1972). *Ceny i cenoobrazovanie v SSSR v vosstanovitel'nyj period 1921–1928 gg.* [Prices and pricing in the USSR during the recovery period 1921–1928]. Moscow: Nauka (in Russian)
[Вайнштейн, А. (1972). *Цены и ценообразование в СССР в восстановительный период 1921–1928 гг.* Москва: Наука].
33. Vsesojuznaja Kommunisticheskaia partija (b). (1927). *XV s#ezd. Stenograficheskij otchjot* [XV Congress. Stenographic report]. Moscow-Leningrad: Gosizdat (in Russian)
[Всесоюзная Коммунистическая партия (б). (1927). *XV съезд. Стенографический отчёт*. Москва-Ленинград: Госиздат].
34. Vykonavchyi komitet Romenskoï miskoi rady. (2008). *Holodna pravda ustamy ochevydtsiv. Z istorii holodomoru 1932–1933 rokiv u misti Romny i Romenskomu raioni* [Hungry truth with the eyes of eyewitnesses. From the history of the famine of 1932–1933 in the city of Romny and the Romny district]. Sumy: Ellada-S (in Ukrainian)
[Виконавчий комітет Роменської міської ради. (2008). *Голодна правда устами очевидців. З історії голодомору 1932–1933 років у місті Ромни і Роменському районі*. Суми: Еллада-S].
35. Zima, V. (2010). *Chelovek i vlast' v SSSR v 1920–1930-e gody: politika repressij* [Man and power in the USSR in the 1920-1930s: the policy of repression]. Moscow: Sobranie (in Russian)
[Зима, В. (2010). *Человек и власть в СССР в 1920–1930-е годы: политика репрессий*. Москва: Собрание].

